

НОСИР ФОЗИЛОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ЖИЛДЛИК

I
Жилд

Қиссалар

Тошнент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

ЌУШ ҚАНОТИ БИЛАН

АВВАЛИ

«Агар сен, юрган йўлимдан адашмай, бундан кейинги ҳаётим покиза ўтсин, десанг, ҳафтада ё эса ҳар ойда, ҳеч бўлмаганда йилда бир марта орқангга назар ташлагин-да, ана шу даврда умрингни қандай ўтказганинг ҳақида ўзингга-ўзинг ҳисоб бер!»— дебди бир донишманд.

Мен донишманднинг мана шу ҳикматли сўзларини тез-тез эслаб тураман. Ҳатто унга амал қилишга тиришаман. Шунинг учун бўлса керак, ҳар йили, жуда кечиксам, икки йилда бир марта туғилиб-ўсган қишлоғимга бориб, орқамга, босиб ўтган йўлимга бир назар ташлайман.

Мени бу ерга бошлаб келадиган нарса фақат бу эмас. Жонажон қишлоғимнинг дардга даво соф ҳавоси, чўмилганингда танангни яйратадиган муздек зилол сувлари, атрофи қамишзор кўллари, бепоён чўллари, ўрдаклари, гозлари...

Ҳаммасидан ҳам мени Қарқаралига қараб тортадиган нарса — бу ернинг ажойиб, дилкаш кишилари... Улар билан гаплашсанг кўнглинг очилади, тилинг бийрон бўлиб кетади, чеҳрангдан куяги аримайди.

Мен дилкаш ҳамқишлоқларим билан мириқиб-мириқиб гаплашишни яхши кўраман. Юзларига ҳуснбузар тошиб, эндигина мўйлови сабза урган бўз йиғитчаларнинг дўриллаб кулишлари яхши. Ҳали маникюр, баланд пошнали туфли, пардоз-андоз нималигини билмайдиган табиатан гўзал, содда, лобар қизларнинг сеҳрли боқишлари яхши. Уларнинг шаҳарлик меҳмонларни кўрганда ибо билан ийманиб қарашлари яхши. Аммо қуюшқондан чиқиш мумкин эмас. Бу гал келинигингиз Машҳура билан келганмиз...

Ана, қасқдандир эндигина тандирдан узилаётган нон ҳиди димоққа урди.

Сиз кўтарма тандир олдида юзлари олов яллиғида

қизариб-бўртиб нон ёпаётган янгангизнинг олдига бориб, гашига текканмисиз? Ёки, тандирдан эндигина узилган, ҳиди кишини маст қилувчи сўлқилдоқ жайдари буғдой нонни сопол косадаги муздек сувга ботириб сганмисиз?

Мен бу гал отпускамни эртaroқ олиб, қишлоғимизга хотиним Машҳура, ўғлим Эркин билан бирга келдим. Баҳорда ов қилишининг ўзгача гашти бўлади. Дарё тошиб, қирғoқларни сув босади. Ўрдак, гоз деганингиз сув бетига снғмай кетади. Ундан ташқари, баҳор... Бу фаслда жониворлар уйғонади, далага қўш чиқади, қўй-эчкилар болалайди, лолалар очилади...

Қишлоққа келганимизга бир соатча бўлди. Ҳар галгидек тўғри Пўлат амакимнингга келиб тушдик. Дўстим Аъзамникига тушишимиз ҳам мумкин эди-ю, бироқ Пўлат амаким: «Авлиё ҳатлаган ўнғмайди» деб хафа бўлади. Бўлмаса, Аъзам ким — Пўлат амакимнинг тўнғич ўғли. Фақат уйи бўлак, нариги ҳовлида яшайди. Келиб тушишимиз билан Манзура янгамнинг иссиқ чойини ичиб бўлиб, ҳовлига чиқдим. «Муллаваччанинг одати, қишлоққа келса бас, қаёқдаги бузилган, эски-туски нарсаларнинг орасида юради»,— деб ҳазиялашади Манзура янгам.

Ҳа, айтгандек, туркистонликлар олатига кўра янгалар қайнисини ва қайсинглисини, қайноға, қайнэгачисини, умуман, қайини юртининг ҳамма яқин кишиларини, ҳурмат қилиб бўлса керак, стини атаб чақиришмайди. Қайнисини ўқимшли бўлса — Муллавачча, онланинг кенжаси бўлса — Кенжатой, қайнисиғилларини эса Сулувқиз, Шакарқиз, Бодомқиз... деб чақиришади...

Амаким ҳалиям ўқитувчиллик қилади, ҳалиям адабиётдан дарс беради. У бир маҳаллар бизларга ҳам адабиётдан дарс берган. Келганим сайини менга таъна қилгани-қилган:

«Сен қанақа журналистсан ўзинг? Бу, адабиёт дарсликларининг расвоси чиқиб кетяпти. Тили жудаям гализ. Ҳаммаси расмий гаплар. Уқувчиларнинг тили келмайди ахир бундай гапларга! Бунинг устига, наҳотки, Навоийнинг Лутфийдан, Дурбекнинг Саккокийдан, Муқимийнинг Фурқатдан фарқи бўлмаса! Ҳаммасига ҳам бир хил гап, бир хил андоза: фалон йили фалон жойда туғилган, фалон йили фалон жойда ўлган, бундай шеърлар ёзган, ундай ишлар қилган... улар шоир! Бу қандай гап ахир? Академиклар ўйлайдими йўқми буни? Айниқса, ўн еттинчи, йигирманчи асрлар адиблари жуда

қоришиб кетди. Қизиқ, ким қанақа ёзганидан қатъи назар, дунёдан ўтиб кетган бўлса классик деб аташадн. Ҳа, журналист бўлсанг, мана шу гапларни ёз!».

Мен амакимнинг адабиёт ҳақидаги ҳар қандай саволига жавоб бераману, бироқ мана бундай гапларига бирор нарса деёлмайман. Чунки бу гапларда сал бўлса ҳам ҳақиқат бор. Бу гал ҳам амакимнинг ўшанақа гапларни бошлаб қолишидан чўчиб, тезгина ҳовлига чиқдим.

Эски одатимга кўра, ҳар кесаги, ҳар ғишти таниш ҳовлида тимирскиланиб, ўз хаёлимга, ҳисларимга ғарқ бўлиб юрибман; ҳар бурчакка бир боқиб, ундан ёшлигимни, шўхлигимни қидираман. Ҳув анави бурчакда тартиб билан тахлаб қўйилган таппиларни кўриб, офтобда куйиб, кўчада иштончанг тупроқ чангитиб юрганларим, занжи боласидек қоп-қора, ирқит бўлиб олиб, ойим билан бирга таппи тепганларим кўз ўнгимдан бир-бир ўта бошладн... Ана, томорқадаги таниш бўғотлар, дадамларнинг «қўй» деганига ҳам қарамай, дўстим Аъзам билан шу бўғотлардан поланон қидирардик...

Бир куни қизиқ бўлувди. У пайтларда қишлоқдаги уйлар паст-паст бўларди. Ҳозир ҳам у уйлар жой-жойида турган бўлса-да, аммо усти очилиб, анча баланд қилиб бошқатдан ёпилган. Аъзам иккаламиз полапон қидириб мана шу уйнинг бўғотидаги уяга қўл тиқмоқчи бўлдик. У ёқни қидирдик, бу ёқни қидирдик, ҳеч нарвон тополмадик. Қарасак, шундай деворнинг тагида бир эшак чивинлаб турган экан. Аъзам эшакни ушлаб турди, мен унинг устига чиқиб, уяга қўл тиқдим. Қўлим муздек юмшоқ бир нарсага тегиб кетди. Таваккал қилиб, ушлаб тортдим. Буни кўриб эшакнинг бошини ушлаганча менга қараб тиржайиб турган Аъзамнинг кўзлари олайиб кетди, тили гапга келмай қолди. Эшак бирдан юриб кетиб, мен ерга йиқилиб тушдим. Қўлимга ушлаган нарсам шалп этиб нарироққа бориб тушди. Илон! Девор тагидаги ковакка шув этиб кириб кетди...

Эҳ, болалик! Энди бўлса ҳеч нарса кўрмагандекмиз.

Дунёга келиб Аъзам иккаламизнинг кўрган-билганларимиз ҳам у даражада кўп эмас: қишлоқдаги ўн йиллик мактабни қирқ саккизинчи йили бирга битирдик. Сўнг Тошкентга бирга ўқишга бордик. Аъзам Қишлоқ хўжалик институтининг агрономлик, мен эсам Ўрта Осиё Давлат Университети филология факультетининг журналистика бўлимига ўқишга кирдим. Ўқишни эллик учинчи йили тамомладик. У ўз колхозига кетиб, аввал

агроном бўлиб ишлай бошлади. Кейин, мана уч йил-дирки, ранс бўлиб ишляпти. Мен бўлсам ҳамон журналистман. Қаранг, бирпасда катта кишилар бўлиб қолиб-миз.

— Ҳой Муллавачча, бу ёққа келинг,— деди Манзура келинойим. Орқамга қарасам, ўчоқ бошида Пўлат амаким билан ниманингдир маслаҳатини қилиб туришган экан. Уларнинг олдига бордим.

— Акангиздан жуда куйдим, Муллавачча,— деб амакимдан шикоят қила бошлади келинойим.— Бугун сизга ош қилиб берай десам, шаҳардан келганларга шилпилдоқ гансиқ, деб жон-қолимга қўймаяпти. Қайси бирини қилай, ўзингиз айта қолинг?

— Албатта шилпилдоқ яхши-да, аччиққина,— деди Пўлат амаким гапга аралашиб.

— Барака топкур, бирпас жим туринг,— деди у амакимга қараб. Кейин мендан сўради:— Қани айтинг, нима қилай, Муллавачча?

— Шуни талашяписизларми?— дедим кулиб.— Агар менинг айтганим бўлса, ҳозир ёрма гўжа, эрталаб ҳалим гўжа бўла қолсин.

Амаким билан келинойим ҳайрон бўлиб қолишди.

— Сал иснтманг йўқми?— деди амаким.

— Ҳазил қиляптилар. Вой, Муллаваччаси тушмагур-эй! Ҳеч ҳазилнингизни қўймадингиз-қўймадингиз-да,— деди келинойим кулиб.

— Ҳазил қилаётганим йўқ,— дедим жиддий.— Ахир ёрма гўжа, ҳалим гўжа ичмаганимизга қанча йил бўлди! Майли, қилиб бермасанглр қилиб бермаёқ кўя қолинглар. Ўзим топиб ичаман,— дедим хафа бўлгандек бўлиб.

— Қаёқдан?

— Ҳозир подачи келади, оши ҳалолдан сўраб ичаман.

Келинойим билан амаким қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳе, у замонлар ўтиб кетган. Ке, қўй, ёрма гўжага бало борми?— деди амаким. Унинг сал ранжигани кўришиб турарди.— Нима, бизларни масхара қиляпсанми? Келин бола эшитмасин бу гапларни, уят бўлади!

— Ҳа, дўхтир келин эшитмасин... Вой қайнжоним-эй! Келсангиз нуқул уруш йилларидаги ҳангомаларни бошлаб келасиз-да, Акмал акангиз келган йиллар эсингиз-дами? Ёрма гўжа уруш йиллари чиқмаганмиди!

«Акмал ака келган йиллар!..»

Шу жумлани эшитдиму қалбимга бир нима санчил-гайдек бўлди. Хаёлим аллақайларга олиб учди.

— Майли, амакимнинг айтгани бўла қолсин,— дедим.

Рухсиз жавобимдан улар мени хафа бўлди, деб ўйлашибди шекилли, кечқурунга қази-қарта солиб, яхшилаб сергўшт хамир овқат қилишибди.

Кечқурун овқат еб ўтириб ҳам, чой ичиб ўтириб ҳам «Акмал ака келган йиллар...» хаёлимни чулғаб, тинчлик бермай қўйди.

Хаёлимни чалғитмоқчи бўлиб, амакимдан сўрадим:

— Бу, Аъзамга нима бўлди, ҳалигача дараги йўқ?

— Эрталаб районга тушиб кетган,— деди амаким.— Конференция бўлармишми, шунга ўхшаш бир йилни бор кўршади.

— Эшмат акамлар-чи, у нега кирмайди?

— У ҳам Аъзам билан бирга-да. Бўлмаса шу чоққача олдинга кирмай қолармиди? Кечаси келинса керак, эрталаб албатта киришади.

— Эшикдан Машҳура бир талай бола билан кириб келди. У ўзини тўхтатолмай куларди.

— Эркиннингизнинг гапини эшитдингизми, Сарвар ака...— деди у.— Вой, ҳа-ҳа...

— Ҳа, нима деди?

— Эчкиларни кўрсатиб: «Бу мультфильм-а, мама» дейди... Ҳа-ҳа...

Мен ҳам кулиб юбордим.

Пўлат амаким эса кулмади.

— Нима десин бўлмаса,— деди у салмоқланиб.— Кўрганини айтади-да... Ташлаб кетинглар болани, сал у ёқ-бу ёқни кўриб ўссин. Мама, папаминиш-а?!

Шу билан гапимиз тўғаб қолгандек бўлди.

Сал ўтмай яна беихтиёр Акмал ака ҳақида ўйлай бошладим. Манзура келинойимнинг ҳазиломуз гаплари ҳам, икки йиллаб келмаганим учун амакимнинг қилган учуриқлари ҳам, жиянларимнинг елкамга осилишлари-ю, кундалик дафтарларини кўрсатиб мақтанишлари ҳам татимай қолди.

Эрталаб туриб муздек ариқ сувида ювиндим. Эрталабки мусаффо ҳаво қишлоқнинг таниш шов-шуви, подачининг чорловчи қичқирғи илк баҳорнинг гиёҳларни уйғотувчи енгил нафаси билан муаттар ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетган эди. Қишлоқ мени ўзининг меҳрибон оғушига олди, мен ҳар галгидек яна унинг мафтуни бўлиб қолдим. Машҳура билан Эркин эса ҳамон ширин уйқуда ётишарди.

— Мансуржон,— деб қичқирди амаким бир маҳал.

Мансуржон амакимнинг кенжа ўғли. Ун тўрт-ўн беш ёшларда.

- Лаббай, дада!
- Тарғилингни подага қўшиб кел!
- Олани-чи?
- Уни қўй, туғай деб турибди жонивор.

Мен эрталабки манзарани кўриш учун Мансур билан тарғил сигирни ҳайдашиб кетаётганимда, амаким менга қараб кулди:

- Болалингинг тутиб кетди, шекилли?
- Бир кўриб келай,— дедим.

Менга Лолахон ҳам эргашиди. У Аъзамнинг қизи, етти-саккиз ёшларда, жажжигина. Бу йил биринчи синфда ўқийди. Шундай қилиб, биз битта сигирни учта киши бўлиб ҳайдаб кўчага чиқдик.

Баҳор...

Майин шабада гир-гир эсади, сочларимни юлқилайди. Шаҳарда сал яланг юрсанг бас, шамоллаб қолсан, деган ақида бор. Мен бунга тамоман унутдим. Галстугимни бўшатиб, кўкрак тугмаларимни ечиб, тўйиб-тўйиб нафас ола бошладим. Негадир қичқиргим, кўкрагимни шамолга тутиб ҳув анави тепаликлар оша чопгим келиб кетди...

Тепа устида таёғига суяниб, подачи турибди. Болалар, хотин-халаж сигирларини ўша ёққа қараб ҳайдаб кетишяпти. Ерга гўё гулдор гилам тўшаб қўйилган дейсиз. Кўм-кўк майса шудринг қўнган майин барглари билан оёқларингни ялайди. Чучмомалар гуллаган, узоқ-узоқлардаги тўп-тўп қизил лолалар назарингни тортади. Ҳали қуёш чиқмаган, уфққа тикилсангиз ғалати ажойиботларни кўрасиз. Осмон этагида кумуш ҳовур ўйнайди. Узоқдаги боғлар ҳам, тоғлар ҳам, уйлар ҳам ана шу кумуш ҳовур билан чулганиб, товланиб тургандек. Ҳув анави тегирмон ариғи бўйидаги қатор толлар узун поездга ўхшаб кўринади — бир текис.

Ана бир гала ўрдак «фру-фру» қилиб тепамиздан дарё томонга учиб ўтиб кетди. Меннинг ов ҳақидаги ширин-ширин орзу-хаёлларим ҳам гўё шулар кетидан кетди...

Мен табиатга мафтун бўлиб, ўзимни унутаёзган эканман. Қарасам, сигирни подага қўшиб қайтиб келаётганимиз. Икки ёнимда икки укам — Мансуржон билан Лолахон.

Сой бўйидаги эски ҳаммом олдига келганимда яна эсимга Акмал ака тушиб кетди. Тўхтадим. Укаларим менга қарашди.

— Мансуржон, Лолахон, бир лола териб келмайсизларми?— дедим.

— Терамиз,— дейишди улар.

— Бўпти, мен мана бу сой бўйидан тераман. Сизлар ҳув анави тепаликдан, хўпми? Ўзням зап очилибди-да! Чопинглар...

Укаларим тепаликка қараб чошиб кетишди. Мен сой бўйида бир оз қаққайиб туриб, ҳаммом томон аста юра бошладим. Хаёлим яқин ўтган йилларни кезиб кетди..

Биринчи боб

Баҳор.

Худди уруш йилларининг ўзидек совуқ, изғиринли, рутубатли баҳор. Йўғон чўзилиб, ингичка узилай деб турган маҳал. Ҳамманинг қулоғи Совет Информбюросида...

Қишлоқда танқислик ва юпунлик. Одамларнинг руҳида, дилида, тилида уруш кўланкаси. Қишлоқнинг кўриниши қандайдир аянчли, ҳорғин. Шундай бўлса ҳам одамлар далага чиқишади, ишлашади, ватанимизнинг фашистлар устидан эртами-индинми яқинлашиб қолган ғалабасини интизорлик билан кутишади.

Мана, бир ҳафта бўлдики, омонда қуюқ қора булут, ёмғир тўхтовсиз шариллаб қуйиб турибди. Баҳор ҳавоси қизиқ: бир қарасанг очилиб кетади, бир қарасанг жала қуяди. Эрталаб булутлар орасидан қуёш мўралаганда ҳамма қувонган эди. Пешиндан сўнг бир соатлар чамаси муттасил шариллатиб ёмғир ёғиб ўтди-ю, булутлар юришиб қолди.

Ёмғир ёғса, Қарқаралининг еридек расво ер йўқ. Ҳаммаёқ чалп-чулп лой бўлиб кетади.

Бизлар мактабдан озод бўлиб чиққанимизда, катта йўлдан Эшмат аканинг ҳўкиз араваси аранг келарди. Ёилдирақларига ботмон-ботмон лой ёпишиб қолган, бечора ҳўкизлар бўш араванинг ўзини зўрға тортиб келишар, жиққа терга ботганиданми ё ёмғирда қолганиданми, уларнинг ҳўл бўлиб жингалакланиб кетган ва терисига ёпишиб қолган юнглари орасидан енгилгина буғ кўтаришарди. Биз болаларнинг дардимиз — аравага миниб олиш, жуда бўлмаса осилиш, бошқаси билан ишимиз йўқ. Лойгарчиликни писанд ҳам қилмаймиз. Аъзам иккаламиз йўлдаги кўлмак сувларни чалп-чулп кечиб, етиб келиб, энди аравага осилмоқчи бўлувдик, Эшмат ака: «Йўқолинглар кўзимдан!»— деб бақириб, узун қамчисини бизларга қараб зарб билан силтади. Қамчининг тугилган учч ғиз этиб тепамиздан ўтиб кетди. Қизиқ, бундай

қилмасди-ку у? Бугун негадир жаҳли чиққан, қовоғидан қор ёғиб келарди.

Эшмат ака аскарликдан яқинда бир оёқ бўлиб, қўлтиқтаёқда келди. У аввал ҳам аравакаш эди. Келгандан кейин ҳам аравакаш бўлиб олди. Аравага ҳам қўлтиқтаёқда чиқади. У кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайдиган, хушфеъл, оқ кўнгил одам эди. Мана бир ой бўладикки, аскарликдан кийиб келган шинеллини устидан ечган эмасди. Бугун бўлса, негадир, ёмғир ёққанига қарамай, шинеллини ечиб, аравадаги хашак устига ташлаб қўйибди, ўзи фуфайкада келяпти. Ҳойнаҳой, бу ерда бир сир бўлса керак, деб ўйладим. Қўрқа-писа араванинг ёнига ўтдик. Ҳар кунни кўрса ҳазиллашмай ўтмайдиган Эшмат акамиздан бугун ҳеч қандай сас-садо чиқмасди, фақат аҳён-аҳёнда шинелга қараб қўярди. Ҳўкизларини ҳам ҳар галгидек: «Чух, ҳаром қотгур!» деб қистамасди. Нима гап ўзи?

Бир маҳал хашак устидаги шинель қимирлаб кетди! Ҳайрон қолдик. Сўрайлик десак, Эшмат аканинг авзойи бузуқ, қўрқамиз. Иккаламизнинг хаёлимизда фақат битта нарса: «Бу нима экан, а?!» Мен ҳайрон бўлиб Аъзамга қарайман, Аъзам ҳам ҳайрон бўлиб менга қарайди. Биз арава билан ёнма-ён келардик. Болалар эса орқаларига осиб олган жилдларини силкитиб, чалп-чулп кўлмак сув, лой кечиб, арава орқасидан эргашарди.

Эшмат ака одатда шаҳардан келганда араваси билан тўғри колхоз саройига буриларди. Бу гал ундай қилмади, негадир, тўғри колхоз идорасига қараб бурди аравасини. Арава тўғри идора олдига бориб тўхтади. Эшмат ака таёғини қўлтиғига қистириб, аравадан аста сакраб тушди-да, арава устида ёпиғлик турган шинелга бир қараб қўйиб, оқсоқланган кўйи идорага кириб кетди. Биз арава атрофида уймалашиб шивирлашиб гаплашиб турдик. Идорадан Эшмат ака билан бирга Иззатулла ака ҳам унинг ўғли Ҳасан кўзойнаклар чиқишди. Иззатулла ака деганимиз — бухгалтер. Рансимиз Султон бобо касал бўлиб, ўзини докторга қаратгани Чимкентга кетганди. Унинг ўрнига Иззатулла ака вақтинча ранс бўлиб ишлаб турарди. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирча колхозда унинг маслаҳатсиз бирор иш бўлмасди. У ноъчадан келган, қора, қотма киши эди. Одамлар уни сил бўлса керак, дейишарди. Ёнида турган кишига нафас олганда ўпкасининг ғиж-ғиж этгани бемалол эшитилиб турарди. Дабдурустдан қараган кишига унинг ич-ичига ботиб кетган тимқора кўзлари билан қўчқор шо-

хига ўхшаб икки чаккасига қайрилиб турган мўйлови кўринарди. Бошига қоракўл қулоқчини, устига қайрилма ёқа, иккита кўкрак чўнтак, иккита ён чўнтакли қора мовутдан тиктирилган кител галифе шим, оёғига қора хром этик, калиш кийиб олганди.

Ҳасан кўзойнак Иззатулла аканинг суюкли ўгли бўлиб, ўн етти-ўн саккиз ёшларни уриб қўйган бўлса ҳам, жуссаси кичик эди. Лекин шунга қарамай, эрка ва муғамбир бўлиб ўсганди. Айтишларига қараганда, Ҳасан укаси Ҳусан билан бирга тугилган эмишу, Ҳусан вафот этиб, Ҳасаннинг ўзи ёлғиз қолганмиш. Шунинг учун бўлса керак, Ҳасанвой нимжонгина йигитча бўлиб, оғирнинг усти, енгилнинг ости билан юрарди. Кўзойнак тақарди. Муштдеккина башарасига таққан кўзойнаги ҳам ўзига жуда ярашиб тушарди. У доим ўзини шўх тутиб, илжайиб юраркан, унинг бу илжайишида макр билан ҳийла борлиги яққол кўриниб турарди. Қарқаралида қарийб ҳеч ким кўзойнак тақмагани учунми, уни ҳамма «Ҳасан кўзойнак» деб кетишганди.

Иззатулла ака гавдасига ярашмаган бир кибр билан аравага яқинлашди. Енида ўгли Ҳасан кўзойнак ҳам бор эди.

Бир маҳал Эшмат ака арава устига қийналиб чиқди-да, шинелини кўтариб:

— Туринг, меҳмон,— деди.

Аравадаги похол устида букчайиб, уст-боши юпун, озгин, чакаклари ич-ичига кириб кетган бир одам ётарди. У аста ўрнидан туриб ўтирди. «Қаёқларга келиб қолдим?» дегандек ҳайрон бўлиб ён атрофга аланглаб қаради. Сўнг Иззатулла акага қараб, бош ирғаб сўрашди:

— Ассалому алайкум...

Унинг овозида қандайдир хасталик, ҳазиплик бор эди. Иззатулла ака сал торгиниб алик олди. Кейин аравадаги киши зўр машаққат билан ён чўнтагига қўл солди-да, ундан муқовалари титилиб кетган қалин бир дафтарини олиб, варақлай бошлади. Сўнг, унинг ичидан қандайдир бир қоғозни олди-да, йўтала-йўтала уни Иззатулла акага чўзди. У қоғозни қўлининг учида чимдиб ушлаганича кўз югуртириб чиқди-ю, индамай идорага кириб кетди. Ҳасан кўзойнак ҳам унинг кетидан эргашди. Орадан анча вақт ўтди. Бизлар худди шаҳардан қишлоққа цирк келиб қолгандек, ҳамон арава атрофида айланишиб, томоша қилиб турибмиз. Аравадаги киши ҳам кўзларини жавдиратиб, бизларга қарагани-қараган.

Бошида яғири чиқиб кетган қулоқчин, устида жулдур фуфайка, оёғида эса ҳеч нима йўқ — латта-путта билан ўраб-чирмалган эди.

Ҳасан кўзойнак идорадан ҳовлиқиб чиқиб келди. У Эшмат акани четроққа тортиб:

— Ҳаммомга олиб бориб жойлаштирар экансиз,— деди шивирлаб.

— Ахир...

Ҳасан кўзойнак гапни қисқа қилди:

— Буйруқ шу!

— Нега ахир?— деди Эшмат ака яна бўғилиб.— Пиркўрарнинг ўзи юборди-ку... Инсоф ҳам керак-да.

— Дадам шундай деди. Қоғозида шундай ёзилган...

— Совуқ ҳаммомда ётсин дебми?

— Йўқ, қамоқдан келяпти деб.

— Нима бўпти!..

Эшмат ака норози бир аҳволда чўлтанг-чўлтанг оқсаб, араваси устига чиқиб олди-ю, жаҳл билан қамчисини ҳавода ўйнатиб бақирди:

— Чух, ҳаром қотгурлар! Чух, қорасон теккурлар! Чух!..

Арава қишлоқнинг бир чеккасидаги эски, ташландиқ ҳаммом томонга қараб бурилди.

Эски ҳаммом деганимиз қишлоқнинг чеккароғида, сой бўйига тушган даҳлизли бир уй. Орқасида олов ёқадиган ўчоқлари, тўқитқалари бор. Уй ичида супачалар. Баланд супача устида катта қозон. Дераза ёнида бочка. Бу бочкага совуқ сув қуйилади. Бурчакдаги супа устига ёғочдан панжара қилиниб, панжаранинг тағига йирик-йирик тошлар терилган. Олов ёқилганда ҳалиги тошлар қизиб, кейин, шу тошларга сув сепилса, жазиллаб буғ кўтарилади.

— Бу — урушдан аввал қурилган ҳаммомлардан эди.

Одамларнинг ганига қараганда, бу ҳаммомни Иззатулла ака бошқарманинг маслаҳатисиз: «Сой бўйи, сувга яқин жой»,— деб қурдирган экан. Кейинчалик, у одамларга узоқлик қилиб, уруш вақти бўлишига қарамай, қишлоқ марказига яхшилаб, янги типда ҳаммом қуришган... Мана, икки-уч йилдирки, янги ҳаммом битиб, бу эски ҳаммомнинг ўчоғига олов ёқилмас экан. Шундай бўлса ҳам ҳалнғача унинг нураб кетган деворларидан кир-чир ҳиди анқиб турарди. Баъзи ерларининг сувоқлари кўм-кўк бўлиб кўкариб, моғор босиб кетганди. Баъзан қиш кечалари адашган мол ўзига пана жой қидириб, шу ҳаммомга кириб ётарди. Подадаги тарғил бу-

қа йўқолганда ҳам, подачи Супабек ота уни ана шу ҳаммомдан топиб келгани эсимда.

Шаҳардан Эшмат ака олиб келган меҳмонни мана шу ҳаммомга жойлаштирдилар. Нега, нима учун шундай қилдилар? Бу гапга бизларнинг ақлимиз етмасди.

Бу бизларга жуда ғалати туюлди. Эртасига дарсга борганимда ҳам унинг аравага тўшалган похол устида ҳолсиз ўтиргани, орнқ гавдаси, ич-ичига ботиб кетган кўзлари, қоқсуяк чакаклари, сўлгин юзлари, тинмай ўхў-ўхў қилиб йўталишлари, болаларга қандайдир гамгин, аммо меҳр билан боқишлари, увадаси чиқиб кетган уст-боши, латта-путтага ўраб-чандилган оёқлари сира-сира кўз олдимдан кетмади. Ҳойнаҳой, Аъзам ҳам шуни ўйлаб ўтирса керак. Чунки у куни билан бидиллаб, оғзи-оғзига тегмай гапириб юрарди. Бугун эса негадир камгап бўлиб қолди. Хуллас, беш соатлик дарс миямизга кирмади. Аъзам иккаламиз жилдларимизни елкаларимизга осиб, секин мактабдан чиқиб кетдик. Иккаламиздан ҳам сас-садо чиқмасди. Аммо ҳаво бугун кечагидан сал тузук эди. Осмон тўла булут, қуёш аҳён-аҳёнда булутлар орасидан мўралаб, танани жунжиктирувчи изгирин эсиб турарди. Бизлар жим келардик. Олдимизда бир тўп қуйи синф ўқувчилари қий-чув қилиб, бир-бирларини қувлаб боришарди.

— Эшмат акамлар анави кишини кеча худди шу маҳалда олиб келган эди-я?— дедим мен Аъзамга.

— Ҳа.

Болалар ҳаммомга қараб бурилишди. Бу менга ҳам қизиқ туюлиб кетди.

— Юр, бориб кўрамиз. Нима қилиб ўтирган экан?

— Юр.

Бизлар ҳам болаларнинг кетидан ҳаммомга қараб кетдик. Борсак, ҳалиги шаҳардан чиққан одам ҳаммомнинг кунгай томонида, икки дераза ўртасидаги нураб кетган деворга орқасини суяб, тиззаларини қучоқлаганича, бошини қуйи солиб ўтирарди. Бизлардан аввал борган болалар эса берироқда унга қараб туришарди.

— Ухлаб қолибди,— деди бир бола.

— Пўқ, ўйланиб ўтирибди,— деди иккинчиси.

Болалардан бири унга қараб кесак отди. Кесак пақ этиб деворга бориб тегди-ю, ҳалиги одам сскин бошини кўтарди. Аъзамнинг жоп-пони чиқиб кетди. У икки ҳатлаб бориб, ҳалиги болани тутиб олди-да, чаккасига бир тарсаки туширди. Бола бақириб йиғлаганча, қочиб қолди. Бошқа болалар ҳам секин-аста орқага тисарилиб,

тарқаб кетишди. Фақат Аъзам иккаламиз қолдик. Ҳалиги одамга тикилиб турибмиз. У ҳам бизлардан кўзини олмасди. Биз унинг олдига боришимизни ҳам, бормаслигимизни ҳам билмасдик. Борайлик десак, «қамалган» деган нарса гўё бир юқумли касату яқинлашсак юқиб қоладигандек кўринарди. Бормайлик десак, у бизлардан кўзларини олмасди: кўзларида қандайдир меҳр, нимагадир умид ўти порларди. Кўриниши юпун, жулдур бўлгани билан, қарашлари илиқ, аянчли эди.

— Қани, болаларим, берироқ келинглари-чи,— деди у ниҳоят бизларга.

Бизлар ҳамон турган жойимизда қотиб турардик.

— Нима, қўрқасизларми?— деди у яна.

— Йўқ,— деди Аъзам.

— Бўлмаса нега келмай турибсизлар?

Бизлар бир-бир босиб, унинг олдига бордик. У бизларга бошдан-оёқ қараб чиқди ва негадир қаттиқ хўрсиниб қўйди.

— Мактабдан келяписизларми?— деб сўради кейин.

— Ҳа,— дедим.

— Баракалло, болаларим. Печанчи синфда ўқийсизлар?

— Еттинчида.

— Сизнинг исмингиз нима?— деб сўради у мендан.

— Сарвар,— дедим мен.

— Яхши, сизники-чи, ўғлим?

— Уники Аъзам,— деб жавоб бердим.

— Иккалаларингиз ҳам яхши болалар экансизлар,— деди у.

— Сизнинг отингиз-чи, амаки?— деб сўрадим кейин мен.

— Менинг исмим Акмал,— деди у.— Қани, Сарвархон ўғлим, жилдингизда қандай китобларнингиз бор? Бир кўрсатмайсизми?

Мен дарров бўйнимдан жилдимни чиқариб, ерга қўйдим-да, тугмасини ечиб, китобларимни бир-бир олиб, унга бера бошладим. У китобларни шундай чанқоқлик билан олиб кўрардики, унинг бу ҳаракати худди бир ой оч қолиб, сўнг қўлига нон теккан одамни эслатарди. Бизлар ҳайрон бўлиб қараб турардик. У китобларни кўриб бўлиб, охирида еттинчи синфнинг «Адабиёт хрестоматияси»ни олиб, аввал уни бурнининг тагига олиб бориб, тўйиб-тўйиб ҳидлади-да, кейин ёш болалардек бағрига босиб, кўзларини чирт юмди. Унинг юмуқ кўзларидан юзларига икки томчи ёш думалаб тушди. У энди бизларни

унутган бўлиб, ўзича нималарнидир пичирлар эди. Ниҳоят, бир маҳал бошини кўтариб кўзларини очди ва кўзи қиймас ва ҳам китобни менга қайтариб берди. Сўнг чўнтагидан кир бўлиб кетган дастрўмолини олиб, юз-кўзларини артди.

Мен охири сўрадим:

— Нима бўлди сизга, амаки?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, Сарвархон ўғлим, ҳеч нарса...— деди у. Мадорсиз одам овоз чиқариб йиғлабмас экан. Унинг йиғиси бориб-бориб ҳиқичоққа айланди. Уни нуқул ҳиқичоқ тутар, бир нима дегиси келарди-ю, айтолмасди. Гўё юрак-юрагининг тубида қандайдир дард, ўкинч бору, булар учаласи бирданига ташқарига чиққиси келар, лекин чиқа олмай, ҳиқичоққа айланиб кетар эди. У тутилиб-тутилиб зўрға сўзларди:— Ҳзим, шундай.. бир нима эсимга тушиб кетди..

Иккинчи боб

Дадам фронтда эди. Уйда ойим, мен, укам, синглим қолгандик. Тирикчилик ҳозирча ойимнинг зиммасида эди. У кечаю кундуз тинмай ишларди. Кундузлари кўпчилик қатори елкасида кетмон, далага чиқарди, марза оларди, ер текисларди, ўғит сочарди. Кечқурунлари уйга қайтиб келиб, бизларга қарарди, рўзғор ишлари билан овора бўларди: уй супурарди, сигир соғарди, сутни қўшининикига тегушикка олиб чиқарди. Бунинг устига, мабодо бир оз дон-дун топилиб қолгудек бўлса, уни қўл тегирмонда янчиб, бизларга овқат қилиб беришлари керак эди. Қишлоқда сув тегирмони ҳам бору, бироқ одамларда унга олиб боришга арзийдиган галла йўқ эди. Бир кило-ярим кило буғдой топилгудек бўлса, қўл тегирмондаёқ янчиб олишарди. Хусусан, ҳозир, кўклам пайтида, қишлоқда озиқ-овқат жуда танқис бўлгани учун колхоз ҳар куни далада — иш бошида катта қозон қуриб, бир маҳал иссиқ овқат қилиб берарди. Баъзи бировлар овқат учун ўзлари билан бирга болаларини ҳам далага эргаштириб чиқишарди. Бироқ бу билан нафс ором олиши қийин эди. Ойим бизларни далага олиб чиқмасди, нега деганингизда, бизлар қишлоқдаги энг тўқ оилалардан ҳисобланардик. Чунки донимиз бўлмаса ҳам иккита сигиримиз бор эди. Қатиқ-сутга мўл-кўл эдик. Баъзи-баъзида укам билан синглим нон қўмсаб йиғи кўтаришарди. Ҳатто мен ҳам оилада «эси кириб, катта бо-

ла» аталиб қолган бўлсам-да, гоҳо укаларимга кўрсатмай кўзёши қилиб олардим. Мабодо бирортаси кўриб қолгудек бўлса «дадамни соғинганим учун» йиғлаётган бўлардим. Ана ундан кейин дадам эсимга тушиб, ёлгон-дакам йиғим ростакам йиғига айланиб кетарди...

Мана бугун ҳам мен ҳар галгидек ойим ишдан келгунларича сомонхонада сигирларга овқат тайёрладим; жодида майда қилиб икки боғ пичан қирқиб, сомонга аралаштирдим-да, оғилхонага олиб чиқиб, охурларга солдим. Сигирларнинг тагини хаскаш билан тозалалаб, ялтиратиб супуриб қўйдим. Ойим ҳар нарсанинг озода бўлишини яхши кўради. Ундан ташқари, айниқса бугун жуда ишчан бўлиб кетганимнинг бошқа бир сабаби ҳам бор эди: ойим даладан қайтиб келиб, албатта бу ишларимни кўриб, баҳри-дили очилиб кетади. Ойимнинг ана шу баҳри-дили очилиб турган пайтларидан фойдаланиб, ундан бир косами-ярим косами қатиқ, икки-уч дона қурут сўрайман. Ойим албатта беради. Мен уларни олиб эски ҳаммомга чопаман...

Бечора совуқда тиззасини қучоқлаб ўтиргандир...

Ҳамма ишларни саранжом қилиб, укаларимни боғчадан олиб келдим. Боғча деганим — Унсин бувининг уйи. У ерда йиғирма-йиғирма беш чоқли бола тўпланишарди. Укаларимни сандалнинг четига ўтқазиб, дарс тайёрлаб ўтирган эдим, ойим ишдан қайтиб келди. Кеч бўлиб, уй ичи анча қоронғи бўлиб қолган экан, ойим келиши билан худди уйга нур оқиб киргандек бўлди. Бирпасда кўнгилларимиз ҳам ёришиб кетди, чулдирашиб қолдик. Ойим чироқни ёқди.

— Сарвархон болам, кеч бўлиб қолди, сигирларингга қара,— деди ойим.— Пода ҳам келиб қолгандир.

Ойимнинг гапини икки қилмай; подани кутгани чиқиб кетдим. Қишлоқда ҳар кунни такрорланадиган одат бу. Эрталаб сигирларни соғиб, подачининг олдига солиб берамиз, кечқурун подадан қайтгач, соғиб молхонага киритиб боғлаймиз. Олдига топган-тутган ем-хашагимизни ташлаб боқамиз.

Сигирлар келди. Ойим уларни соғди, сутини қўшинникига олиб чиқиб, тегушикка берди. Ойим майда-чуйда ишларини қилиб бўлиб, сандалга ўтирди. Мен унинг авзойини пойлардим. Кўриб турибманки, ойим қилган ишларимдан хурсанд эди. Буни жойлашиб ўтириб олгач айтди:

— Бугунги ишларингдан хурсандман, болам, молларингга қарабсан, уйларни ярақлатиб супуриб қўйибсан.

Ойисининг оғирини енгил қилган азаматгинамдан ўргилай... ўқишларинг қалай, болам?

— Яхши,— дедим.

Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада, деб шуни айтар эканлар-да. Мен дарров гапни бошқа ёққа бордим:

— Боя мактабдан қайтиб келаётиб, Аъзам иккаламиз Акмал акамнинг олдига бордик.

Ойим ҳайрон бўлиб сўрадилар:

— Акмал акам ким?!

— Кеча Эшмат акам аравада олиб келган Акмал ака бор-ку... Ушанинг олдига.

— У кишининг отлари Акмал эканми? Қаёқдан билдинглар?

— Уэлари айтдилар. Китоб сўровдилар, берсак, бағирларига босиб йиғладилар...

— Йиғладилар?!

— Ҳа, йиғладилар. Бизлар, амаки сизга нима бўлди, десак, шундай ўзим, эсимга бир нима тушиб кетди, дедилар.

— Шўрлиг-эй, эсига бола-чақаси тушиб кетгандир-да,— дедилар ойим ачиниб.— Иззатулла ака ҳам худо урган одам. Бўлмаса касалманд бечорани совуқ ҳаммомга жойлаштирадими?! Ейдиган нарсаси ҳам йўқдир ҳали?

— Йўқ.

— Озгина қаттиқ берсам, олиб бориб берасанми?

— Олиб бориб бераман.

Ойим хурмачада увиб турган қаттиқдан сопол косага тўлдириб қўйди.

— Бир-иккита қурут ҳам беринг.

Бир-иккита эмас, беш-олтита қурут бердилар. Мен орқамга бурилиб чиқиб кетаётганимда, бирдан чақириб қолдилар:

— Ҳой болам, бу ёққа қара!

Мен, ойим айнаиб қолдилар шекилли, деб қўрққан эдим, йўқ қўлимдан косани олиб, устига оқ дока ёпиб, қайтадан қўлимга бердилар.

— Ма, ушла, кечаси сут-қаттиқнинг юзини очиқ олиб юрмайди, болам. Юлдуз кўрса, ёмон бўлади.

Қўлимда коса, чўнтагимда қурут, жадал ҳаммомга қараб кетдим. Кетиб боряпман, кетиб боряпман, бутун диққатим косада. Ярим йўлга етганимда, рўпарамда бир қора шарпа кўринди. Бундай қарасам, Таташ жинни! Эси сал кирди-чиқди роқ эди. Узи ҳам нуқул елиб-югуриб

юрарди. Юрганда ҳам тинч юрмасди: ўзига маълум, лекин бошқаларга номаълум бўлган аллақандай бир ашулани хиргойи қилиб ғингиллаб айтиб юрарди. Унинг ётадиган тайинлик жойи ҳам йўқ эди: истаган жойида ётиб кетаверарди. Уст-боши жулдур, юпун. Ўзи йигирма бешларга кириб қолган. Бировга зарари тегмасди.

У елиб келаётиб менга урилиб кетаёзди.

— Ҳо-о-о, ким бу, ким бу?— деди у менинг устимга тўниб. Овози бурнидан чиқди чамамда.

— Мен, Сарварман,— дедим шошиб.

— Ҳо-о-о, қўлингдаги нима?

— Қатиқ.

— Ҳо-о-о, қани,— деб у қўлимдан косани олиб, юзини очди-да, қатиқни шимира бошлади. Жон-поним чиқиб кетди. Косага ёпишдим.

— Бу сенга эмас, бер бу ёққа!

— Ҳо-о-о, кимга бўлмасам? Айт, кимга?

— Акмал акага, ҳаммомда ётган кишига...

— А? У киши ёмон, ёмон ҳо-о-о...— деди-да, қўлимга косани қайтиб берди.— Ҳо-о-о, уйимни тортиб олди... Энди менга ҳеч ким қатиқ бермайди, қатиғимни ҳам тортиб олади... Ёмон, ёмон...

Таташ жинни ғингиллаб йиғлаганча, елиб кетди. Мен туриб қолдим. Унга раҳмин келди. Лекин... бу-ку жинни! Энди, ҳар кун мана шу жинни ётадиган жойда ётган Акмал ака-чи? Ахир унинг ақл-ҳуши бутун-ку? Шундай экан, нима учун у шундай ташландиқ, совуқ жойда ётиши керак? Нима учун?

Мен бу саволларга жавоб тополмай, туриб қолган ўрнимдан жилдим. Косага қарасам, икки энлик камайиб қолибди. Ростини айтсам, Акмал ака «бу бола қатиқни ичиб қўйибди» деб айтадиган бўлди, деган андишага бориб, кетимга қайтмоқчи ҳам бўлдим. Бироқ яна қандайдир бошқа бир куч мени «боравер!» деб ундагандек бўлди. Сал ўтмай ҳаммомга етиб бордим ва қоп-қоронги ҳаммомнинг ичига мўралаб қичқирдим:

— Акмал ака!

Ичкаридан ҳолсизгина:

— Лаббай. Ким у?— деган товуш эшитилди.

— Мен, Сарварман.

— Сарвар? Сарвархонмисиз? Келинг, ўғлим.

Акмал аканинг қаерда эканини похолнинг шитирлашидан чамалаб олди бордим.

— Мана, сизга қатиқ олиб келдим.

— У, овора бўпсиз, ўғлим, раҳмат,— деди у миннатдорчилик билдириб.— Чироғимиз ҳам йўқ. Ҳай, майли, бўпқолар. Қани?

— Мана... Мана, қурут ҳам...

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат!

Акмал ака қоронғида қатиқни шимириб ичди, қурутни эса тўрвасига солиб қўйди.

— Ҳали биттаси келиб, бир оз ғалва қилди, Сарвархон. Нима деганини ҳам тушунмадим. Сиз кўрмадингизми уни, ким ўзи?

— Йўқ, кўрмадим.

— Ўзи сал ғалатироқ одамга ўхшайдими?

— Билмадим.

— Сарвархон!— деди бир маҳал Акмал ака яна менга.— Уйларингизда ким бор?

— Ойим, мен, синглим, укам. Бошқа ҳеч ким... Дадам армияда. Нима эди?

— Ҳеч нима,— деди у бир оз ўйланиб. Кейин кулди. Узининг ҳам қишлоғимизга келиб кулгани шу бўлса керак. Қоронғи бўлгани учун мен унинг башарасини яхши кўролмадим. «Ҳар қалай эти қочган одамнинг башараси кулганда унча гўзал бўлиб кетмаса керак», деб турибман ичимда.— Қизиқ! Менга идорадан ярим килоча дон бериб юборишибди. Буни нима қилишимга ҳайронман: қозоним бўлмаса, товогим бўлмаса... Шунини ойингиз менга бирор нарса қилиб берармикинлар?

— Қилиб беради, амаки, ойим йўқ демайди. Қўл тегиригимиз ҳам бор,— дедим қувониб.

— Агар, ортиқча хизмат бўлмаса...

— Йўқ, бераверинг...

Акмал ака сопол косадаги қолган қатиқни ҳам ичиб, тўрвасидаги буғдойни шилдиратиб бўшаган косага ағдарди.

Мен косани қўлимда эҳтиёт тутиб, Акмал ака билан хайрлашдим.

Учинчи боб

Уйга етиб келсам, сандал атрофида Пўлат амаким билан Эшмат акамлар ўтиришган экан. Ойим самовар қўйиш билан овора эди. Уйимизда битта рух самоваримиз бор эди. Ойим уни аҳён-аҳёнда, фақат ҳурматли меҳмонлар келгандагина қўймаса, бошқа пайтлар донм тоқчада турарди. Ўзимиз чойни кўпинча қора қумфонда қайнатиб ичардик. Пўлат амаким билан Эшмат акамлар

қишлоқда бизларга энг яқин кишилар эди. Улар доим бизнинг ҳол-аҳволимиздан хабар олиб туришарди.

Эшмат акамнинг фойдаси кўп тегарди бизларга: ойим куви пишиб, ёғ, сузма қилиб, Эшмат акамдан шаҳарга бериб юборарди. Шаҳарда бобом уларни пуллаб, ўринга бизларга дон-дун, чой-қанд ва бошқа керакли нарсаларни харж қилиб жўнатарди. Мана, бугун ҳам Эшмат акам бобомдан у-бу нарса олиб келган кўрнарди.

Айтганим келди: мен Эшмат акам билан саломлашар эканман, ойим сандал устига дастурхон ёза бошлади. Пўлат амакимни бугун мактабда кўрган бўлсам ҳам, яна салом бериб кўришдим.

Пўлат амаким, назаримда, сал похушроқ кўрнарди. Саломимга пичирлабгина алиқ олди-да:

— Акмал акамнинг олдида келяпсанми?— деб сўради.

— Ҳа.

— Шундоқ дегин...— деди амаким даҳанини ушлаб. Нимадандир шубҳа қилаётгани билиниб турарди. «Булар Акмал акам ҳақида гаплашиб ўтиришганда келиб қолдим шекилли», деб ўйладим ўзимча.

— Қўлингдаги нима?

— Коса.

— Йўқ, ичидагисини айтяпман?

— Бугдой.

— Бугдой?!— деди Эшмат акам таажжубланиб.

— Қаёқдан олдинг?— деб сўради ойим ҳам ҳайрон бўлиб.

— Акмал акам берди. Идорадан бериб юборишибди.

— Сенга нима учун берди?

— Ойингиз бирон нарса қилиб беролмасмикин... деб берди. Мен пишириб беради, дедим.

— Вой, шўрлиг-эй,— деди ойим ачиниб.

— Лаънатилар!— деди Эшмат акам.

Шу гапдан кейин Пўлат амаким ҳам, Эшмат акам ҳам анчагача индамай ўтиришди. Мен қўлимдаги сопол косани тоқчага қўйиб, уйнинг бир чеккасида ўйнаб ўтирган укаларимнинг олдида бордим. Пўлат амаким билан Эшмат акам самовар қайнагунча нималарнидир кўйиб-пишиб гаплашиб ўтиришди. Мен уларнинг гапларига қулоқ солмадим. Ойим, ёш болалар катталарнинг гапига қулоқ солса ёмон бўлади, деганлар.

Бир маҳал дастурхонга уч-тўрт чақмоқ қанд билан бир буханка нон олиб келиб қўйди ойим. Дум-думалоқ

бўлка нон! Нон турганда на қанд, на сариғ кўринарди бизларнинг кўзимизга! Нон! Кўзларимиз тешиб боряпти дастурхонни. Бироқ бизлар унга яқинлаша олмаймиз. Яқинлашсак, одобсиз бола бўлиб қоламиз. Ана, буғи бурқираб рух самовар ҳам келди сандал ёнига.

— Қани, Сарвархон, укаларинг билан бу ёққа келинглр,— деб қолди амаким.— Қани, келинглр.

Укаларим айттирмасданоқ чопиб боринди. Мен тагин одобсиз бола бўлиб қолмай, деб милт-милт қилиб оймага қарадим.

— Сенга нима бўлди? Эшитмайдиган бўлиб қолганмисан, Сарвар,— деди ойм менга, пиёлаларни артаётиб.— Амакинг чақиряпти.

Қаторга келиб ўтирдим.

Эшмат ака бўлка нонни кеса бошлади. Одам қанча билдирмай деса ҳам, бари бир билдириб қўяр экан. Шунча ўзимни тутсам ҳам бўлмади: Эшмат акам нон тўғраётганда беихтиёр қулт эткизиб тупугимни ютиб қўйдим. Назаримда, ҳамма эшитгандек бўлди. Нон сал хомроқ ширилган бўлиб, ҳиди худди бўзаникидек анқиб турарди! Уртаси пичоқда кесилмай, уваланиб кетди. Укаларим бўлса сабрсизлик қилиб гардишини талаша бошлашди.

Пўлат амакимнинг икки кўзи дастурхонда бўлгани билан хаёллари бошқа ёқда экан:

— Чакки бўпти,— деди пешонасини тириштириб.

— Нима чакки бўпти?— деб сўради Эшмат акам.

— Ҳалиги одамни совуқ жойга жойлаштиришганини айтяпман-да.

— Албатта...— деди Эшмат акам ҳам пичоққа ёпишиб қолган увоқларни тозалаётиб.

— Шу дейман,— деди яна Эшмат акам бир оз сукутдан сўнг,— Акмал акани бошқа бир иссиқроқ уйга жойлаштирсак, Иззатулла ака бир нима демасми-кан-а?

— Дейишга-ку, дейди-я,— деди Пўлат амаким кўзларини бир нуқтага тикиб.— Бироқ шундай уй топилармикин? Мана сиз ўзингизникини олинг, жўжабирдек жонсиз. Меникига ҳам бўлмайди. Уйим битта... Бунинг устига...

— Нима бунинг устига?

— Қамоқдан келяпти дейишади...

— Серовна! Инсон боласи-ку!

— Қайдам... Оқсоқол келсин-чи, ҳар ҳолда уни бу аҳволда қўйиб бўлмайди.

Оқсоқол деб раисни айтаётган эди амаким.

Шу гапдан сўнг улар яна жим бўлиб қолишди. Ойим буғини бурқиратиб чой қуя бошлади. Самовар қандайдир ҳазин куйни чалаётган камончидек тинмай шигиллар, уй ичини пистакўмир ҳиди тутиб кетганди, ўтирганлар оғир сукутда чилп-чилп қилиб пон чайнаб, иссиқ чой хўплардилар.

— Афтидан, ўқинишли киши кўринади... Кеча Аъзам иккаланг анча гаплашибсанларми, Сарвар,— дедилар бир маҳал Пўлат амаким.

— Ҳа, бордик. Нуқул китобларимизни кўриб, бағрига босди...

Бўлган гапларни оқизмай-томизмай айтиб бердим. Пўлат амаким билан Эшмат акамлар иккаласи бир-бирига маъноли қарашиб, негандир бошларини чайқашди.

Ойим индамай ўтирарди. Кўриб турибманки, ойим мусофир кишининг аҳволига жуда ачинапти. Бироқ на-чора, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Дадам бўлганда бошқа гап эди.

— Қайси кун аравада келяпмизу,— деди Эшмат акам совиб қолган чойини хўплаб,— кўзи далада бечоранинг. Худди ёш болага ўхшайди.

— Гаплашдингларми?— сўради Пўлат амаким.

— Гаплашдик.

— Нималар ҳақида?

— Нималар ҳақида бўларди. Ўзи муаллим кўринади чамамда. «Мақтаб борми қишлоқда? Қанча бола ўқийди?»— деб сўради. Мақтаб борликка бору, бироқ унда қанча бола ўқишини мен қаёқдан билай, айтолмадим...

Пўлат амаким мийиғида кулиб қўйди.

— Қўлида қалин дафтари бор... Бир нималар ёзгани келди шекилли, арава силкитиб ёздирмади,— дедилар Эшмат акам давом этиб,— Қарсақли сойидан ўтканимизда бир гала ўрдак учиб келиб сувга тушди: «Ажойиб!», «Ажойиб!» дейди қувониб.

— Балким ёзувчидир?— деди Пўлат амаким жойлашиб.

— Билмадим.

— Яна нималарни гаплашдинглар?

— Кейини гаплаша олмадик. Қорачиқдан ўтганимизда орқамиздан Иззатулла ака келиб қолди. Қора йўрғасининг думи тугилган, салом йўқ, алик йўқ, шув этиб, ўтди-кетди! «Бу ким?»— деб сўради Акмал ака. «Бухгалтеримиз»,— дедим. «Димоғи баландроқ эканми?»— деди у яна пичанга ёнбошлаб. Индамадим. Шу-шу у ҳам

уйга чўмди. Сал ўтмай ёмғир савалаб қолди. Шинелимни ечиб устига ёпдим. Ўзи ҳам сал касалмандроқ экан...

Шу гапдан кейин уларнинг суҳбатин узилиб, анча маҳалгача индамай ўтиришди. Сукутни ойим бузди:

— Сарвархоннинг бобоси бошқа ҳеч нима демадиларми, Эшмат ака?

— Йўқ, ҳеч нарса демади. Фақат, невараларимни соғиндим, бир кўриб келай десам, тиркичиликдан қўлим тегмайди, дейди. Бундай олиб қараганда, қишлоқнинг аҳволи ёмон деймизу, шаҳарники ҳам мақтайдиган даражада эмас экан. Тонг саҳардан туриб, заборнийга нон олиш учун совуқда ўчиритта туришар экан. Заборнийни йўқларга ундан ҳам қийин. Бозорда бир буханка нон юз йигирма сўм-а!

— Ҳа, бу уруш тугамай барака бўлмайди,—деди Пўлат амаким.

Гап мавзуи бошқа ёққа бурилиб кетди. Эшмат акам билан Пўлат амаким анча вақтгача уруш ҳақида, қишлоқ одамларининг аҳволи, фронтга кетган бир-иккита йигитлардан анчадан бери хат келмаётганлиги тўғрисида гаплашиб ўтиришиб, ўринларидан тура бошлашди.

— Эшмат ака, эртага шаҳарга тушмайсизми?—деб сўради ойим.

— Йўқ. Мабодо шаҳарга бериб юборадиган нарсани бўлса, гайёраб қўявер, бирискуни тушаман,—деди Эшмат акам.

— Йўқ, бошқа нарса эди.

Эшмат ака эшик орқасига тикка қўйиб қўйган қўлтиқ-таёғигача дик-дик сакраб борди-да, уни қўлтигига олиб, Пўлат амаким билан чиқиб кетди.

Ойим укаларимга жой солиб ётқизди-да:

— Қани, Сарвархон болам, бу ёққа юрчи,—деди ва мени эргаштириб даҳлизга чиқди.—Менга қараганда енгилроқсан, болохонага чиқ!

— Нима қиламан?!—деб ҳайрон бўлиб сўрадим ойимдан. Бир чекласи қўрқиб ҳам турибман. Болохона ичи жуда қоронғи. Кераксиз нарсалар кўп. Майда ҳашаротлар, ўргимчаклар уя қуриб ташлаганди.

— Бир қоп бор. Менга олиб берасан,—деди-да, ойим мени кўтариб, болохонага чиқариб юборди. Мен қоронғида ҳеч нарсани кўролмасдим. Бўш бидон, эски бешик, синиқ тувак ва шунга ўхшаган нарсаларга қоқилиб, тарақ-туруқ қилиб юрибман.

— Унг томонда, бурчакка тикка қилиб қўйибман. Топдингми?

Бир маҳал қўлим қопга тегди.

— Топдим!

— Торт бу ёққа!

— Бу нима, ойн?

— Чор.

— Чор?!

— Олавер бу ёққа...

Қопга ярим қилиб чор тикилган эди. Чамамда, йингирма беш-ўттиз килоча бор. Зўрға кўтариб, ойнмга узатдимда, ўзим сакраб тушдим. Ойнм битта бугдой бошоқни уқалаб, ёруққа тутуб кўрди.

— Тиллага ўхшайди. Узимиз эккан баҳори бугдой. Кўтарилган хирмон ўрнидан шипириб олиб келгандим, ёмон кунимизга яраб қолар деб.

Менга бу ёғи дарров аён бўлди. Энди ойнм шўрлик кечаси билан тинмайди!

Айтганимдек бўлди. Ойнм кечаси билан ухламади: чорни келида туйиб, кепчикда елииб оқлаб чиқди.

Уйқум келиб қолди, эснай бошладим. Ойнм ҳам чарчади. Терлаб кетди.

— Бўлди, ойн, энди ётинг,— дедим ойнмга.— Қолганини эртага қиларсиз, дамингизни олинг.

— Эртага ишга боришим керак, болам.— Ойнм пешонасидаги маржондек тизилиб турган терни қўли билан сидириб ташлаб, супра ёза бошлади.— Ҳозир озроқ ёрма қилиб қўямиз. Эртага ишдан эртарақ қайтиб келиб, овқат қиламан. Акмал акангни меҳмон қилмасак бўлмайди, болам.

Қувониб кетдим. Боя шунинг учун Эшмат акамларга: «Эртага уйда бўласизми?» деяётган эканларда-да, деб ўйладим.

Ойнм супра устига тегирмон тошини қўйди. Ўқлогининг бир учини ушлаб турдим. Иккинчи учини ойнм тегирмон тошининг чуқурчасига тикиб айлантира бошлади.

Тўртинчи боб

Мақтадан озод бўлиб болаларга ҳам қарамай, тўғри эски ҳаммомга қараб кетяпман. Кечаси ойнм қўл тегирмон шортаётди: «Эртага кечқурун Акмал акангни айтиб кел, бир оз ўтириб овқатланиб кетсин. Эшмат аканг билан Пўлат амакнинг билишади, кеча гаплашганмиз», деганди. Мен бўлсам кечқурун эмас, ҳозир кетяпман.

Кун анча иссиқ эди. Осмонда ҳечам булут кўринмасди. Ердан енгил буғ кўтариларди. У ер-бу ердан қушларнинг вижир-вижир сайрагани қулоққа чалиниб қоларди. Баъзи кунгай жойларга, ариқ бўйларига кўк ўтлар чиқиб қолганди. Шуларни кўриб табиатга ҳайрон қоласан киши. Акмал аканинг қишлоққа келганига уч кун бўлди. У келган куни роса жала қуйган эди. Кеча бўлса тапани жунжиктирадиган изғирин бўлди. Бугун эса — ҳақиқий баҳор. «Савур бўлмай тавур бўлмас», дерди Супабек отам кўклам кунлари ҳақида сўз бўла қолгундек бўлса. Ҳозир апрелнинг бошлари. Савур қайси ойда киради? Қачон кунлар тавур бўлади? Билмайман. Балки савур киргандир. Чунки бугун кун жуда яхши-ку!.. Мана шулар ҳақида ўйлаб кетаётиб, эски ҳаммомга яқинлашиб қолганимни ҳам сезмабман. Энди ҳаммом томонга бурилмоқчи бўлиб турган эдим, кимдир биров: «Сарвархон!» деб қичқиргандек бўлди. Зўрға эшитдим. Эшитдим у атрофга аланглаб қарай бошладим. Юз метрча наридаги бир тепачанинг кўкатлар чиқиб қолган кунгай томонида Акмал ака ўтирарди. Қўлида таёқча, таёқчасини ҳавода ўйнатиб мени олдига чақиряпти. Уша томонга бурилдим. Борсам, Акмал аканинг кайфияти тузук бўлиб, ориқ юзларидан мамнулик, табассум излари сезиларди.

— Келинг, Сарвархон.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, катта йигит бўлинг,— деди киши. Увадаси чиқиб кетган фуфайкасининг ёқасини очиб, кўксини офтобга тоблаб ўтирган экан. Кун иссиқ бўлса ҳам бошидан қулоқчинини олманти. Икки чаккасидан чиқиб турган беҳол-бемажол сочларини кўриб, кал бўлса керак деб ўйладим. У қўлидаги таёқчаси билан ер чўқилаб ўтираркан, офтобга бир кўзини қисиб қараб, тағида давом этди:— Мана, баҳорга ҳам эсон-омон етиб олдим. Худди уйимга, бола-чақаларим олдига етиб олгандек хурсанд бўлиб ўтирибман.

— Уғлингиз ҳам борми?

— Сиз теги ўғлим, ундан икки ёш кичик қизим бор..

— Оти нима ўғлингизни?— деб сўрадим.

— Фарҳод!— деди у киши юрак-юрагининг тағидан чиқариб.— Сиз неча ёшга кирдингиз, Сарвархон?

— Бу йил ўн бешга кираман.

— Менинг Фарҳодим ҳам бу йил ўн бешда. Мен кетганимда саккиз ёшда эди.

Акмал ака менинг бўй-бастимга қайта-қайта суқла-ниб боқар, осмонда учиб кетаётган қушларга қараб, аллақандай бир ашулани хиргойи қилар эди. Мен бўлсам, унинг уст-бошига қараб ачинар эдим. Оёғига ўраб-чирмаб қўйган латта-путталар келганидан бери ҳали ечилмаган бўлса керак. Шу юпун уст-бош билан совуқда... ҳазилакам гапми? Кўрпа-тўшаги бўлмаса, шалдир-шулдур похол устида ағанаб ётса!

Ичимдаги бу гаплар беихтиёр ташқарига чиқиб кетди:

— Акмал ака, совуқ смаяпсизми?

— Пўқ. Мен бориб келган жойда ҳозир ўттиз беш-қирқ даража совуқ. Бу ҳолва-ку у совуқларининг олдиди.

— Қаерга боргансиз?

— Э, сўраманг, ўғлим, сиз бу гапларни билмаганингиз маъқул. Хўш, мактабдан келяпсизми?

У гапни бошқа ёққа буриб юборди. Мен бўлсам унинг қандай қилиб бола-чақаларини ташлаб, шундай совуқ жойга бориб қолганини билишни истардим. Шундай бўлса ҳам истар-истамас жавоб бердим:

— Ҳа, мактабдан. Ҳозиргина озод бўлдик.

— Баракалла. Адабиётни яхши кўрасизми, ўғлим?

— Яхши кўраман.

— Қандай китобларни ўқидингиз?

Тутилиб қолдим. Бундай ўйлаб қарасам, шу ёшгача бирорта китобни бошидан-охиригача ўқиб туширмаган эканман. Фақат ўқиш китобларидан, дарсликлардан ўқиб, китоб ўқидим, деб юрган эканман. Акмал акага гапни очигини айтиб қўя қолдим.

— Э, бу йшингиз бўлмайди, Сарвархон. Адабиётни яхши кўрасизу, китоб ўқимайсиз. Бу қанақа гап? Адабиёт ўқитувчиларингиз қанақа одам?

— Тузук. Менга амаки бўлади,—дедим сал мақта-ниброқ.

У киши «яхши» деб бир оз индамай турди-да, кейин мени яна саволга тутди:

— Қандай эртакларни биласиз?

— «Уч ёлғонда қирқ ёлғон»ни, ундан кейин «Ур тўқмоқ»ни....

— «Тоҳир ва Зухро», «Алпомнш», «Равшанхон» дostonларини-чи?

— Китоблардан номларини эшитганману, лекин ўзини ўқимаганман.

— Мактабда кутубхоналарингиз йўқми?
— Бор. Бироқ кутубхонада у китоблар йўқ-да.
— Мабодо ўша китобларни сўзлаб берсам, эшитасизми?— деди менга синовчан назар ташлаб.

— Сиз уларни биласизми?

— Ҳа, биламан,— деди Акмал ака ниманидир ўйлаб. Сўнг атрофга қандайдир ҳавас билан боқди-да, кейин менга қараб жилмайиб гапида давом этди:— Бўлмаса, бундай қиламиз, Сарвархон. Мен сизга ҳамма билган эртақларимни айтиб бераман. Ҳар кун биттадан. Сиз менга қишлоғингизни томоша қилдирасиз, далаларга олиб чиқасиз. Бўптими?

— Бўпти!— дедим мен севишиб.

— Лекин шу шарт билан: ўзингиз ҳам китоб ўқийсиз, шундоқ қилмасак, бўлмайди. Мен жуда қаттиққўлман, текшириб тураман, майлими?

— Майли!

— Яшанг! Ундай бўлса, ҳозир битта эртақ айтиб бераман.

Афтидан, у киши мен ёнидан узоқлаштиргуси келмас, бирпас бўлса ҳам бирга гаплашиб ўтиришимни истар, менга бўлса эртақ эшитиш қизиқ туюлар эди. Уйимизда қиладиган ишларим кўп бўлса ҳам, мен астойдил эртақ эшитишга қарор қилдим.

— Хўп, айтаман,— деди-да, Акмал ака жойлашиб ўтириб олиб, бирпас ўйлади.— Хўш, қайсини айтсам экан? Майли, бугун «Равшанхон»ни айта қолай.

Акмал ака кўкракларини ушлаб, бир йўталиб олди-да, «Равшанхон»ни бошлади. Мен уни жуда камгап киши экан, деб ўйлагандим. Янглишган эканман. Шундай сайраб кетдики, нақ огзим очилиб қолди! Душманлар ҳақида, Қорахоннинг қилмишлари, одамларга муомаласи ҳақида сўзлаганда, кўзлари ўт бўлиб чақнардди. Енбошлаб ётган еридан туриб кетиб, ғазаб ва нафрат билан тўлғанардди. Нимжон қўлларини ҳаракатга келтириб, ўнг қўлидаги таёқча билан ерни уриб-уриб қўйганини ўзи ҳам билмай қоларди. Гап Равшанбекка келганда, у шу қадар меҳри тошиб, чиройли гапирардики, асти қўяверинг! Мен қотиб тинглардим. Ҳамма воқеалар гўё кўз ўнгимда бўлаётгандек туюларди. Гўё Равшан биз яшаётган Қарқарали қишлоғи атрофидаги Соражриқ даласидан от ўйнатиб чопиб ўтиб кетаётгандек ва унинг учқур оти Қорачиқ деган сойимиздан сувлуғи билан сув ичиб тургандек, Фиркўк отда оппоқ соқолли, нуроний бир чол Гўрўғли бобо қаторида қирқта навқари

билан бизнинг Қўштепамиздан йўртиб ўтиб кетаётгандек, ҳар бир от туёғини изи худди қозоқ овулидаги ташландиқ ўчоқ ўрнидек бўлиб кўриниб кетди менга.

Таъриф гали Равшанга келганда бир неча марта кўрганим Туркистоннинг ифлос бозори кўз олдимга келади. Гўё Равшан бозорда:

«Анав турган ун бозори,
Қўқиб ётган жун бозори.
Қалпоқ бозори қайдадир?...»

деб, Зулхуморни сўроқлаб юргандек бўларди. Олтига ботир ўғлидан айрилиб, кўзлари ўйилган муштипар она-нинг фарёдини Акмал ака алоҳида оҳанг билан, дард билан айтди. Томоғимга бир нарса келиб тиқилгандек бўлди. Кўзларимда беихтиёр ёш айлана бошлади. Гўрўғли бобо сиймосида кўзларимга ўз бобом кўриниб кетди. Бизларни кўриб келай деса, тирикчиликдан қўли тегмай югани эсимга тушди. Гўрўғли бобонинг набираси Равшанни — жигарпорасини қидириб келаётганини айтганда, Акмал ака гўё фиғон қилаётгандек бўлди назаримда. Билмадим, ўзининг ўғлини, қизини излаб келаётгани, лекин қанча йўл юрса ҳам уларга етолмаётгани эсимга тушиб кетдимикми?

Ниҳоят, у фарчадимни ё кўз ёшларига барҳам бергиси келдим:

— Мулла Сарвар, энди бу ёғини эртага эшитасиз,— деб кир дастрўмоли билан кўзларини артди. Кейин қоронғи дунёдан ёругликка энди чиққан кишидек кўзларини қисиб, атрофга қараб қўйди.

Қуёш ботишига терак бўйи қолибди. Гаплашиб ўтириб, вақтнинг қандай тез ўтиб кетганини ҳам сезмай қолибмиз. Акмал ака таёғига суюниб, ўридан тура бошлади.

— Энди, Сарвархон, сиз ҳам уйга бориб бир оз дам олинг. Мен ҳам бирпас ёнбошлай. Кун ҳам анча маҳал бўлиб қолибди,— деди Акмал ака ва фуфайкасининг ёқасини сал қимтиб қўйди.—Кун ҳам сал салқин тортиб қолибдимми?

— Ҳа. Изғирин турди.

— Қани кетдикми?

— Акмалхон ака, ойим айтдиларки, сиз бугун бизникига меҳмон бўлармишсиз.

— Меҳмон бўлармишман?!

— Ҳа. Мен сизни олиб кетгани келувдим.

У бирпас индамай турди-да:

— Раҳмат. Борардиму, бироқ бир оз тобим қочиброқ турибди.

Унинг бу жавоби менга баҳона қилаётгандек туюлди. Мен унга:

— Сизни олиб кетмасам, кетмайман!—деб туриб олдим.

— Уб-бў, мулла Сарвар-эй,— деб кулди Акмал ака.— Ҳай, биздан зошқа яна кимлар бўлади?

— Пўлат амаким билан Эшмат акам.

— Шундайми? Бўлмаса, сизнинг сўзингиз ерда қолгунча, шайтоннинг бўйини узилсин, мулла Сарвар. Бўпти. Борганим бўлсин.

Бешинчи боб

Бизлар уйга етай деб қолганимизда Таташ жинни одатдаги хиргойисини қилиб олдимиздан елиб ўтиб кетди. У учрашган одами билан туппа-тузук сўрашарди. Бу гал эса, ёнимда Акмал акамлар бўлгани учун бўлса керак, сўрашмади... Акмал аканинг қишлоққа келиши фақат икки-учта одамга ёқмади назаримда. Уларнинг бири Иззатулла ака бўлса, иккинчиси Таташ жинни эди. Таташга нима учун ёқмагани маълум бизга. Чунки у ташландиқ ҳаммом ичидаги ўрнини эгаллаб қўйганди. Аммо, Иззатулла акага нима учун ёқмади — бунга менинг ақлим етмасди.

Уйга келганимизда, ойим ҳам энди шидан қайтиб келиб, ўчоққа олов ёқаётган экан. Акмал ака билан сўрашиб, сандал четига кўрпача ёзди. Акмал ака бўлса оёғидаги чирмалган латта-путталарга қараб, ўтиролмай уялиб туриб қолди.

— Утиринг, меҳмон, бемалол ўтираверинг,— деди ойим.— Сарвархон, Акмал аканг билан гаплашиб ўтиринглар, мен чой-пойга қарай. Ҳозир Пўлат амакинг билан Эшмат аканг ҳам келиб қолади.

Ойим ташқарига чиқиб кетди. Акмал акам сандалда ўтириб, уйимизга назар солди. Уй анжомимиз мақтайдиган даражада эмасди. Деворлари қачонлардир бир марта оқлангану ҳозир баъзи жойларининг оҳаклари кўчиб тушган, айниқса дераза тагидаги девор сандалга ўтириганларнинг орқаси суркалавериб қора шувоғи чиқиб кетганди. Уйимизнинг ўртасида устун, устунга кичкина тахтача қоқилиб, унинг устига учинчи чироқ қўйилганди. Чироқ ҳали ёқилмагани учун уй ичи ним қоронғи эди. Уй ичидаги иккита катта тахмонга биттадан катта сан-

диқ қўйилиб, устига кўрпа-тўшаклар тахланиб қўйиларди. Рўпарадаги деворда тўртта токчамиз бўлиб, бу токчаларда майда-чуйда уй анжомлари турарди. Токчалардаги кўзга яққол ташланиб турган иккита нарсамиз бор бўлиб, бири — патефон, иккинчиси — дутор эди. Иккаласини ҳам дадам урушдан олдин сотиб олганди. Дадам шунақа нарсаларга ўч эдилар. Ўзлари дутор ҳам чолардилар. Ҳозир эса ҳеч ким булар билан шугулланмасди. Дадам фронтга кетганларида буён дуторга ҳам ҳеч ким қўл урмаганди. Ойим унга қизил сатиндан ғилоф қилиб, эҳтиётлаб сақларди. Бироқ патефонни мен аҳён-аҳёнда укаларимга қўйиб берган бўлиб, эшитиб турардим.

Акмал ака ҳам мана шу икки нарсани кўрди-ю, тикилиб қолди.

— Дутор чола оласизми,— деб сўрадим мен.

— Бир маҳаллар чолардим,— деди у хўрсиниб.

Мен ўрнимдан туриб, дуторни олиб келиб бердим. Акмал акам аввал менинг юзимга, кейин эшик томонга бир қараб қўйди, дуторни аста ғилофидан суғуриб олиб, айлангириб томоша қила бошлади.

— Яхши дуторга ўхшайди,— деди Акмал ака.— Ипларини бўшатиб қўйини керак эди.

Қарқаралида тор дейишадди. Акмал ака ил дер экан. Дуторни қўлига олиб, қулоқларини бураб созлай бошлади.

— Қани, мулла Сарвар, нимани чолиб берай?— деди-да, қандайдир бир оҳангни бир-икки марта чертиб чолиб кўрди.— Эсдан чиқиб қолибди. Илгари тузук чолардим.

Ойим кириб, бизларга бир қаради-ю, эътибор бермай тахтача устида турган чироқни ёқди. Уй анча ёришиб қолди. Шу маҳал Акмал ака қандайдир бир енгил куйини чолиб юборди. Боя атайлаб ўзини билмайдиганга олиб ўтирган эканми, шўх куй уйни янгираб юборди. Ойим ҳам устунга суйанганича тинглай бошлади. Бир оздан сўнг куй пасайиб, аста-секин «Муножот»га айланиб кетди. Уй ичи ғамгин куй билан тўлди. Бу куй ҳар кимга ўз ғам-ғуссасини эслатди шеклилли, ҳар ким ўз хаёли билан банд бўлди. Масалан, ойим дадамни ўйлаётган бўлса керак. Акмал ака эса бола-чақаларининг олдига кетаётгандек юзларига табассум қўниб, куй оҳангига аста тебранар эди. Мен гоҳ ойимга қарардим, гоҳ Акмал акага... Дадамнинг дутори тилга киргандан, шу дутордан кишини мафтун қилувчи шундай сеҳрли садо чиқаётганидан ниҳоятда хурсанд эдим. Назаримда, уйимизга

куй билан бирга файз киргандек бўлди. Акмал ака энди бошқа куйга ўтиб кетди. Дутор чолишни ҳеч ҳам унутмабди. Қўлида дутор бирам сайрардики... Кўз олдимда нуқул ўзимизнинг далалар, кўм-кўк ўтлоқлар, ўтлоқлар устида вижир-вижир сайраб, бир жойда қанот силкиб турган сўфитўрғайлар, сакрашиб ўйнаб юрган жажжи улоқлар, барра қўзичоқлар келарди. Мен ҳам ўзимни ана шу далада, ана шуларнинг ўртасида юргандек сезардим...

* * *

Эшикдан салом бериб Пўлат амаким билан қўлтиқ-таёгини дўқ-дўқ босиб Эшмат акам кириб келди. Акмал ака кўксига қўлни қўйиб ўрнидан турмоқчи эди, Пўлат амаким қўймади:

— Утираверинг, ўтираверинг, меҳмон. Бу ўз уйимиз. Қани, хуш кўрдик, меҳмон.

— Хушвақт бўлинг,— деди Акмал ака ҳам.— Қалай, тинч-омонмисизлар?

— Шукур.

Шу икки ўртада буғи бурқираб рух самовар кириб келди. Ойим дастурхон ёзиб, уч-тўрт чақмоқ қанд, катта бир буханка нон, тарелкада ёғ олиб келиб қўйди-да, ўзи устунга суяниб ўтириб, чой қуя бошлади. Эшмат ака нон ушатиб, меҳмонни чойга қистади.

— Олиб ўтиринг, меҳмон.

Бир-бир пиёла чой ичилгунча ҳеч ким ҳеч нима демасди. Афтидан улар гапни нимадан бошлашни билмасдилар. Эшмат акам Акмал акамнинг ёнида кигиз устида чўзилиб ётган дуторга ажабланиб бир қараб қўйди. Чунки ўзи шундай аҳволга тушган одам дутор чолиб, вақтихушлик қилиши, ғалати эди. Сўнг, меҳмоннинг кўнглига келмасин, деди шекилли, ўзини ўнглаб олиб, дилидаги гап мавзунини ўзгартирди.

— Хўш, меҳмон, гапириб ўтиринг,— деди Эшмат акам. — Қайси кунни аравада келаётиб тузукроқ гаплаша олмадик ҳам. Қаердан бўласиз? Қаердан келяпсиз?

Акмал ака иссиқ чойдан бир хўплаб олди-да, бошидаги уवादаси чиқиб кетган қулоқчинини ёнига олиб қўйди. Соқлари худди терлама касалидан тушиб, қайта чиққандек беҳол-бемажол эди. Саидал иссиғиданми, ё чой ичгани учунми, ё Эшмат акамнинг берган саволидан қийналибми, бошидан, пешоналаридан маржон-маржон тер қуйила бошлади. Акмал акамлар фуфайкасининг

чўнтагидан эски дастрўмолини олиб, терларини артаркан:

— Тошкентликман, муллака, қамоқдан келяпман,— деди.

Ҳаммамиз жим бўлиб қолдик. Бу жимликни яна Акмал аканинг ўзи бузди:

— Улттиз сакизинчи йилнинг декабрида уйдан олиб чиқиб кеттишган эди, мана ҳадемай етти йилча бўлиб қолди.

— Нимага қамашди?

— Тухмат қилишди, муллака,— деб чуқур хўрсинди у. Одамлар, ўт балосидан, сув балосидан сақла, дейишади. Тухмат балоси ундан ҳам ёмон экан, муллака. Тухмат балосига дуч бўлган одам ҳам ўт балосида қовурилар экан, ҳам сув тўфонида омонсиз оқар экан.

— Бу тўғри гап!— деди Эшмат ака.

Эшмат аканинг бу гапи далда берди шекилли, Акмал ака бирпас ўйлаб, гўё бир нарсадан кўнгли қолган кишидек башарасини бужмайтириб гапира кетди.

— Тошкентда бир катта мактабнинг директори бўлиб ишлардим, муллака. Ўзим адабиётчиман. Билибми, билмайми, ишқилиб, менга ўз шогирдим хиёнат қилди.

— Шогирдингиз?!

— Ҳа, шогирд бўлганда ҳам энг яхши кўрган шогирдим,— Акмал аканинг овози титраб кетди.— Бир бечора: «Кучук асраб ит қилдим, у болдиримдан қопди» деган экан. Мен ҳам шунга ўхшаб унга билим бериб мулла қилдим, у эса мени қаматди.

— Қандай қилиб?

— Бошидан гапириб бермасам тушунмайсиз, муллака,— деди-да Акмал ака жойлашиб ўтириб, чойдан бир хўплаб, гапида давом этди:— Мен, ҳали айтганимдек, катта мактабда адабиётдан дарс берардим. Номини тилимга олсам жирканаман. Ориф деган бир бола ўзини менга жуда яқин тутиб юрарди. Унинг синфини ҳам ўз қўлимда тугатди. Сўнг ўзим тепасида туриб дорилфунунга киритиб қўйдим. Дорилфунун йиллари ҳам у мени унутмади, борди-келди қилиб турди. Хуллас, ўқишни тугатгандан кейин ҳам мен уни ўзимизнинг мактабга чақирдим. Бир оз вақт ўтгач, маорифдагилар мени мактабга директор қилиб тайинлашди. Мен эса ўз ўрнимга Орифни адабиёт ўқитувчиси қилиб олдим. Ҳамма билган билимимни ундан аймадим. Авайлаб парвариш қилдим. Одамлар уни мақтай бошладилар. Мен унга, одамларнинг мақтовига учиб кетмасин, деб педсоветда ус-

тозлик насиҳатинини қилдим. Дўст бўлиб юзига камчиликларини шартга-шартга айтдим. Ҳай, педсовет ўтгандан сўнг ҳам у менга илгаригидек муомала қилиб турди. Бироқ негадир мендан узоқлашиб кетаётганини кўнглим сеза бошлади...

Гап шу ерга келганда Акмал ака тўхтаб, чуқур тин олди. Кейин, гўё бир нимани айтолмаётгандек, атрофга аланглаб қўйди.

Пўлат амаким, чамаси ёш бола бунақа гапларни эшитмасқ қўя қолсин, дедими, ишқилиб, мени имлаб олдига чақирди-да, қулогимга шивирлади:

— Уйда махорка халтам қолиб кетибди. Аъзамга айгсанг, топиб беради. Чопиб чиқиб шуни олиб кел.

Мен нонлож ўрнимдан турдим. Пўлат амакимнинг махорка халтасини кўтариб кирган пайтимда ҳамма чуқур ўйда ўтирарди...

— Қамашдимми-я!— деди Пўлат амаким, гўё Акмал акамнинг турмадан бўшаб келаётганини унутгандек.— Шунга-я?..

Мен орадад нима гап-сўзлар ўтди, нима учун Акмал акани қамашдилар экан— эшитолмай қолган эдим.

...Шу гапдан кейин гўё қимир этишса етти йиллик турма оғирлиги устларига келиб тушадигандек, сандалда ўтирганларнинг бирортаси ҳам гўнги деб оғиз очмай, жим қолдилар. Қачон туриб чиқиб кетганини билмайман, бир маҳал ойим икки қўлида икки коса ёрма гўжа кўтариб кириб келди. Мен ҳам ўрнимдан туриб, ойимга қарашдим. Ҳамма овқат билан овора. Мен Акмал акамнинг овқат ичишини зимдан кузатардим. Назаримда, у киши овқатни фақат овқат бўлгани учунгина ичмасди. Балки бу қошиқда тотолмай қолган таъмин кейинги қошиқда синамоқчи бўлгандек, кетма-кет ичар ва юзларида қандайдир мамнулик кайфияти мавжуд эди. Ниҳоят, одамлар қатори ичиб бўлиб, ичидаги гапни ташқарига чиқариб қўя қолди:

— Шўкур, шўкур, раҳмат!— деб ойимга бош силкиб миннатдорчилик билдирди.

Ойим ўрнимдан туриб:

— Яна озгина қуйиб берай,— деди.

— Бас, етади,— деди Акмал акам косасини ушлаб.— Раҳмат!

Косалар йиғиб олиниб, фотиҳа ўқилгач, сал ўтмай, яна буғи бурқираб рух самовар кирди.

Пўлат амаким гўё Акмал акамнинг юзини аниқроқ кўргиси келгандек устундаги чироқни сандал устига

олиб қўндирди. Одамларнинг юзлари билан бирга диллари ҳам ёрнинг кетгандек бўлди. Биринчи бор қишлоққа келганда Акмал акамнинг юзи озгин, башараси жуда совуқ кўринган эди менга. Ҳозир ҳам ўша аҳволи, ўша озгинлиги-ю, лекин энди анча меҳрибон ва жозибали бўлиб кўриниб кетди менинг кўзимга. Шу сабабдан бўлса керак, гапиргани сайин яна гапирса экан, деб ўтирардим мен ўзимча. Назаримда, у киши билмайдиган гап, у киши қилолмайдиган иш йўқдек кўринарди.

— Одамнинг боши тошдан ҳам қаттиқ бўларкан,— деди бир маҳал Эшмат акамлар. Лекин у киши нимани назарда тутиб шундай деди, ўзи фронтда кўрган қийинчиликларини, ё Акмал акамларнинг бояги гапини эслабми, мен пайқай олмадим.

— Бутунлай бўшатилдингизми?— деб сўрадилар кейин Пўлат амакимлар.

— Ҳа, бутунлай ҳисоб,— деди Акмал ака.

— Бу ерга келганингиз ҳақида бола-чақаларингизга хат ёздирдингизми?

— Йўқ.

— Нега?

— Ҳа, энди...— деди у ерга қараб.— Эсончилик бўлин-чи! Аввал сал ўзимга келиб олай, кейин хат ёзиш қочмас.

— Бу гап ҳам тўғри,— деди Пўлат амаким.

— Хат ёзсам, онаси келолмаса ҳам, Фарҳод деган ўғлим бор, Сарвархон тенги, албатта келади. Тагин мени бу аҳволда кўриб...

— Ҳа, тўғри, сал-пал дам-пам олинг,— деди Пўлат амаким.— Кейин.

Улар шу гапдан кейин яна жим бўлиб қолишди. Мен ҳаммага бир-бир синовчан назар солиб чиқдим, ойимлар устунга суяниб, ўйланиб ўтирибди. Эшмат акамнинг юзида негадир газаб бор. Пўлат амаким бўлса сукутда. Акмал акам чироққа тикилиб ўтирибди. Чироқ атрофида бир парвона қилт-қилт қилиб учиб юрарди. Мен Акмал акамнинг гапини бўлиб юборган шу бўлса керак, деб ўйлаб, уни энди тутиб олмоқчи бўлган эдим, Акмал ака ориқ қўллари билан билагимни ушладиди-да:

— Тегманг, ўғлим,— деди овози титраб.— Биз шунга ҳам зор эдик. Учган қушни қачон кўрар эканмиз деб орзу қилардик. Тегманг жониворга...

Мен бемаъни ҳаракатимдан уялиб кетдим.

— Мана сизга одамгарчилик, муллака,— деб Акмал ака Пўлат амакимга қаради.— Шогирдимиз бизга мана шундай «холис» хизмат кўрсатди. Эсингизда бўлсин, муллака, туҳматчи одам ўзи туҳмат қилаётган одамнинг юзига тик қараёлмас экан! Қизиқ, сен бировга дўстим, яқиним деб насихат қилсанг-да, бошқа бир душманинг уни кўкларга кўтариб мақтаса, нима учун ўртада совуқчилик тушиб қолади? Нима учун ҳар кун айтганини қилиб юрган мендан, бир кун айтганини қилган бегона яқин бўлиб қолди у оқнадарга! Нима учун баъзи бир яқин кишилар, оғайним ўссин-унсин, демайдн, аксинча, бирон мартабага эришсанг, у сенга душман бўлиб қолади? Нега ахир, муллака?..

Ўртага яна оғир сукунат чўкди. Бошқаларни билмадим, бироқ менинг қулоғим тагида Акмал акамнинг сўзлари худди акси садо каби жараангларди. «Нега, муллака! Нима учун ахир! Негга, муллака! Нима учун ахир!..»

Алламаҳал ўтгач, Пўлат амаким Акмал акамга таскин бера бошлади:

— Хафа бўлманг, меҳмон. Афсуски, шундай пфлос одамлар йўқ эмас орамизда. «Ёмонлик бўлмай, яхшилик йўқ» деди. Мана, кечагина сиз қаҳратон қишини кўриб келибсиз. Ўзингиз айтияписизки, учган қушга зор эдик, деб. Бугун эса, мана, баҳорни ҳам кўриб ўтирибсиз, шундай эмасми?

— Шундай, муллака, шундай.

— Шундай бўлгандан кейин, эрта-шуднн ёз ҳам келди.

— Шундай, муллака...

Акмал ака сал асабидан тушди. Эшмат акам чой узатди. У чой ҳўплаб ўтириб бошини чайқаб кулди.

— Қизиқ, ўзим у ёқда не кулфатда юрибману, бир кунни туш кўрибман, муллака,— деди сўнг давом этиб.— Тушимда Тошкентга қайтганмишман. Етиб келиб, шундоқ поезддан тушибману, тўғри ўзимизнинг мактабга борибман. Бориб, яна тўғри ўз идорамга кирибман. Идора жиҳозлари худди ўзим ишлаб турган давримдагидек — ўзгармабди. Тўрда — менинг ўрнимда Ориф газета ўқиб ўтирган экан. У менинг кириб келганимни пайқамабди. Мен унинг олдига бориб йўталдим. У юздан газетани олиб, қотиб қолди. «Тур ўрнингдан, аблаҳ! Ҳақиқий директорнинг ўзи келди!» дедим. У бўлса қалтираб-титраб: «Домлажон, хўп, хўп, хўп» деб орқаси билан тисарилиб, эшикдан ситилиб чиқиб кетди. Мен аста бориб, ўз столимга ўтирдим. Ўтирдиму, тугмачани бос-

дим. Югуриб котиб аёл кирди. Қадимги котибанинг ўзи. У мени кўрди-ю қувонганидан юзларида нур балқиб: «Вой домлажон!» деганича, югуриб залга чиқиб кетди ва: «Ҳой, домла келди-чи, домла келди!..» деб жар сола бошлади. Бирпасда директор хонаси эски ёр-жўралар билан тўлди. Улар билан галма-гал қучоқлашиб кўришаётганимда уйғониб кетдим.

— Яхши туш,— деди Пўлат амаким.— Яхши туш кўрибсиз. Бола-чақаларингизнинг олдига қайтиб борар экансиз, домла.

Эшмат акамнинг баъзан шартта гапириб юборадиган одати бор. У боядан бери индамай қовоғини солиб ўйлаб ўтирган эди, бирдан сўраб қолди.

— Меҳмон, гапингизга қараганда, анчагина ёр-дўстларингиз бор кўринади. Сизни қамоққа олганларида индамай қараб туравердиларми улар?

— Нима қила олишарди, ҳаммагаям жон керак. Ҳаммасидан ҳам муҳими, вақт шундайроқ эди ўзи...

— Тўғри гап,— деди Пўлат амаким,— баъзан шундай воқеалар ҳам бўлиб туради: ҳатто яхши одамга гап тегаётганини кўриб турса ҳам, устига устак, агар битта каттароқ одам чиқиб ёмонлаб қолса бас, баъзи яқин дўстларинг ҳам унга қўшилиб ёмонлайверади сени.

— Тўғри, муллака, аксари дўстларим шундай чиқди,— деди Акмал ака.— Ўз жонлари керак бўлиб қолди.

— Лекин ўз жони деб жонажон дўстининг юзига оёқ қўйиш керакми? Баъзи дўстлар бор, дўсти учун заҳар ютади-ку, жон беради-ку!— деб Пўлат амаким сал қизишиб кетганини ўзи сезиб қолди шекилли, бирпас жим бўлиб, сўнг яна давом этди.— Ёмон дўст мисоли кўланка: қуёшли кунда қочсанг ҳам қутулолмайсан, булутли кунда изласанг ҳам тополмайсан!

— Жуда ақлли гап айтдингиз, муллака,— деди Акмал ака ва Пўлат амакимни биринчи марта кўраётгандек тикилиб қолди.

— Мен бу гапни ўзим тўқиганим йўқ, домла. Бу гап қозоқ шоири Обойники.

— Жуда доно гап экан,— деди Акмал ака ниманидир ўйлаб.— Дунёда ақлли одамлар кўп ўтган.— Уларнинг гапни гапирсанг, дардинг ёнлади, мўлжалингга тўғри бориб тегади — аламдан чиқасан. Мана, ҳазрати Навоийни олинг:

Қаранг, нақадар гўзал, нақадар доно гап! Худди Навоий ўзи менинг номимдан Орифга айтгандек.

— Уткир, ўткир!— деб тасдиқлади Пўлат амаким ҳам.

Улар бу гапнинг мазмунини ҳар қайсиен ўзинча чақиб, кайф қилиб ўтирганларида, эшик тарақ этиб очилиб, ичкарига бир одам кириб келди. Бу — Иззатулла ака эди. У бўсагадан ҳатлаб кирди-да, қаққайиб туриб қолди. На салом бор, на алиқ. Уйдагилар унинг огоҳлантIRMасдан тўсатдан кириб келганидан ҳайрон бўлса, у эса уйдагиларнинг паришон аҳволидан ҳайрон эди... Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб, уйдагиларнинг юзларида ҳам ғазаб, ҳам завқ-шавқ ифодаси сезиларди. Масалан, улар Навоий билан Обойнинг қанчалик топиб гаширгани ва бу гапларнинг ҳозир мўлжалга қанчалик аниқ теккани учун завқланса, Орифнинг мунофиқлигидан шунчалик ғазабланиб ўтирган эдилар.

Иззатулла ака кириб келиши билан кўзим унинг қўчқор шохидек чаккаларига қайрилиб кетган қора мўйловли билан ичига тушиб кетган тим қора кўзларига тушди. Бошида қоракўл қулоқчини, эгнида кўкрак ва ён чўнтакларини иккитадан қилиб тиктирилган қора китель галифе шим, қора хром этик. Оёқларини кериб, талтайиб турарди. У ҳаммага бир-бир қараб чиқди: ойим самовар ёнида, устунга суяниб ўтирар эди. Сандалнинг дераза томонида Акмал ака; унинг рўпарасида Пўлат амаким, тўрда Эшмат акаму, пастда — Эшмат акамнинг рўпарасида мен ўтирардим. Акмал аканинг нариги томонида кигиз устида узун тушиб дутор ётарди. Дутор, кўз ёши... Бу гапларни Иззатулла ака ҳам ҳазм қилолмади, чамамда.

Баджаҳл одам камгап келса, заҳарини ичидан бўлади, дейишарди қариялар. Мана шу гап эсимга тушиб, гўё у кўз олдимда қоп-қора илонга айланди-ю, лип-лип қилиб уч-тўрт марта айри тилини чиқарди. Мен дарров кўзларимни чирт юмиб очган эдим, илон яна Иззатулла акага айланиб қолди. Бир маҳал у тиржайиб кулди. Кўриб турибман, ёлғондакам кулди. Ниҳоят, гап қотди:

— Уҳ-ҳў, жамоат жам-ку. Кечаларингиз ёруғ бўлсин.

— Ўзингизга ҳам.

— Сизга озроқ буғдой юбортирувдим,— деди Иззатулла ака Акмал акага юмшоқ гапиришга ҳаракат қилиб.— Оборган бола сизни тополмабди.

— Сарвархон чақиргани учун келувдим,— деди Акмал ака айбдор кишидек.

— Тўғри-ку... Бироқ сиз одамлар билан аралашмаслигингиз керак эди-ку?— деди Иззатулла ака кутмаганда бирдан тиржайиб туриб.— Тўғри эмасми?

Ҳамма қотиб қолди.

Билмадим, Орифнинг мўйлови борми, йўқми. Лекин боя Акмал ака уни таъриф қилганида нима учундир менинг кўз ўнгимда Иззатулла ака намоён бўлганди. Эҳтимол ҳозир Акмал ака ҳам Иззатулла ака қиёфасида Орифни кўрган бўлса ажаб эмас... У учиб ўрнидан турди-да:

— Тўғри, тўғри, муллака, хўп,— деб таъзим билан эшикка қараб юрди.

— Ўзингиз биласиз, меҳмон, ҳар ҳолда шундай бўлгани маъқул. Хафа бўлмайсиз,— деб узр сўраган бўлди Иззатулла ака ундан.

Акмал ака чиқиб кетди. Ҳеч ким чурқ этмади. Иззатулла мўйлов ўзининг ана шу муомаласи билан биргина меҳмонни эмас, балки биз мезбонларни ҳам ҳақорат қилганди. Бунга Пўлат амаким чидаёлмади шекилли;

— Бу қанақа қилиқ, Иззатуллавоёй,— деди аста. Лекин аста айтса ҳам у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетадиган даражада айтди.

— Ўзингиз тушунасиз-ку, Пўлат ака.

— Нимани тушунаман?

— У одамларга аралашмаслиги керак.

— Шунақа қонун ҳам чиқибдими? Нима, марази бор эканми унинг одамларга қўшилмай?

— Ҳар ҳолда... қамалган одам...

— Нима бўпти!.. Қамоқдан чиққан одамга шунақа муносабатда бўлиш керак деган қонун йўқ. Йўқ нарсани ўйлаб чиқарманг!— Амакимнинг жаҳли чиқиб кетган эди.— Ростини айтсам, у киши қишлоққа келган кунни мен ҳам шубҳаланган эдим. Мана гаплашдик, танишдик. Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ, ноҳақдан жабр кўрган бир бечора экан.

— Ҳар ҳолда...

— Гап шундаки, Иззатуллавоёй, шубҳа билан яшашга ўрганиб қолганмиз. Қачонгача шундай қиламиз?

— Шундай дейсизу, Пўлат ака,— деб чайналди Иззатулла ака.— Партия аъзосимиз, ҳаммамизнинг ҳам бола-чақамиз бор.

— Энди ўзингизга келдингиз, Иззатуллавоёй. У қулоғингиз билан ҳам, бу қулоғингиз билан ҳам эшитиб қўйингки,— деди Пўлат амаким товуши қалтираб,— партия деб аталган азиз ва мўътабар ном ниқобида иф-

лос ишларни қилаётганлардан бу ғарибга ёрдам қўлини чўзаётганлар минг марта аъло! Садқайи партия аъзоси кет-э!

Бирдан Пўлат амакимнинг «сиз» тили «сен»га айланиб кетди.

— Шу билан нима демоқчи бўласиз? Сизнингча у кишига жазо берган кишилар ифлос бўлдимми?— деди Иззатулла ака кўкариб.

— Мен бундай деётганим йўқ,— деди Пўлат амаким.— Борди-ю, шундай деган тақдиримда ҳам, бари бир ўша одамлар ҳам сенга ва менга ўхшаган одамлар. Хато қилиши, янглишиши мумкин, ахир... Лекин гап унда эмас! Гап сенинг ҳозирги муомаланг устида боряпти, билдингми!

— Тилингизга сал эҳтиёт бўлиб гапиринг,— деди Иззатулла ака эшик томонга бурилиб.— Бу гапларингиз учун ҳали жавоб беришингизга тўғри келади!..

— Берсак бераверамиз!

— Ўйлаб гапиряпсизми шу гапларни?

— Жуда ўйлаб гапиряпман-да...

— Бўпти бўлмаса, кейин гаплашамиз!

У шундай деди-да, эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Эшмат ака ўзини зўрга тутиб ўтирган экан, орқасидан нафрат билан:

— Аблаҳ!— деб бақирди.

* * *

Эшмат акам ҳозиргина қулогимнинг тагида бақиргандек бўлди. Чўчиб кўзларимни очсам, қабристонда, айланаси нураб, теварақларини ўт босиб кетган ғарибгина бир қабр устида бош эгиб турган эканман. Лола териб юриб, хаёл билан қандай қилиб келиб қолганимни сезмабман бу қабр устига...

Мен ҳамон қабр устида бош эгиб турардим.

Олтинчи боб

— Қабр дедингизми? Кимнинг қабри у?

— Кейин нима бўлди?

Мен ўйлайманки, азиз ўқувчи, бу саволлар сизнинг ҳам дилингизда бор. Шунча гапни айтиб қўйгандан кейин бу ёғини ҳам айтмасам бўлмас. Қабрлар ва уларнинг киминки эканлиги ҳақида сўнграқ айтарман. Ҳозирча

эса, яхшиси воқсаннинг бу ёғи нима бўлганини гапириб бера қолай.

Ўша кечқурун сал ўтмаёқ Пўлат амаким билан Эшмат акам ҳам чиқиб кетишди. Уйимиз яна ҳувиллаб қолди. Ойим бизларга ўрни солиб бергандан кейин ҳам анча вақтгача индамай, куйганиб юрди: нима қилиб, нима қўяётганини ўзи ҳам билмаса керак. Мен кўрпа тагидан бошимни чиқариб, қараб ётардим. Бир маҳал ойим устунга суяниб, хаёлга толди... Синглим аллақачонлар пишиллаб ухлаб қолганди. Мен аста бошимни кўтардим:

— Ойи, ётмайсизми?

Ойим бир сесканиб:

— Ухламадингми, болам?— деди.

Ойимдан кўзимни олмасдим. У гўё бир нарсани узил-кесил ҳал қилгандек, тез-тез юриб бориб, катта сандиғимиз устидаги кўрпа-тўшакларни намат устига олиб ташлади-да, калит солиб, жаранг-журунг қилиб сандиқни оча бошлади.

Сандиқ очилди. Ойим юзадаги нарсаларни бир четга олиб қўйди-да, тагидан бир жуфт катта этикни суғуриб олди. Кигиз этик. Дадамнинг кигиз этиги!

— Сарвархон.

Мен индамай, ҳайрон бўлиб, у кишига қарадим. Ойим кўнглидаги гапни айтолмай, бирпас иккиланиб турди-да:

— Акмал аканг катта мулла кўрнида, болам. Даданг эсон-омон қайтиб келса, этик топилиб қолар. Сен манови кигиз этикни эртага Акмал акангга олиб бориб бер,— деди менга.— Баҳор бўлгани билан кун совуқ ҳали.

«Ойижон. Меҳрибон ойижонгинам!»— деб бақириб юборгим келди-ю, бироқ бақирмадим. Туриб ойимни қучоқладим.

— Майли, ойижон. Олиб бориб бераман!

Ойим этикни артиб, тахмонга қўйди. Эртага қиладиган юмушимни тайинлаб, ўринга кирди...

Эртаси дам олиш кунини эди. Ойимни ишга жўнатиб, укаларимни боғчага олиб чиқиб қўйдим. Отхонада сигирларнинг кечки хашагини тайёрлаб бўлгунимча анча вақт ўтиб кетди. Чошгоҳларда кигиз этикни қўлтиғимга қисиб; ҳаммомга йўл олдим. Бугун кун кечагидек эмасди. Осмон тўла булут бўлиб, сийрақкина туман ҳам тушганди. Кун унча совуқ бўлмаса ҳам, ёқимсиз эди: танани жунжиқтирарди. Бир нарса баъзан киши руҳига ҳам боғлиқ бўладими деб қолдим. Нега деганингизда, баъзи кунлар бўладикки, қовоғидан қор ёғиб туради, бунинг ус-

тига яна ўн беш-йигирма даража совуқ ҳам бўлади-ю, бироқ одамга хуш ёқади, руҳинг енгил бўлиб юрасан, энди, аксинча, баъзи кунлар бўладик, ўзи унча совуқ бўлмаса ҳам жуда тароватсиз бўлади. Бундай кунлар ҳатто кўчага ҳам чиққинг келмайди. Қимир этмай, уйда ётаверсам дейсан.

Бугун ҳам худди шундай, жуда ёқимсиз кун эди. Шуларни ўйлаб, ҳаммомга қандай етиб келганимни ҳам билмай қолибман. Ҳар кунни кўриб юрганым эски ҳаммом. Ҳозир этикни олиб кириб бераман. Акмал ака ниҳоятда хурсанд бўлади! Мен ҳам... Ҳаммомнинг кунгай томони-га ўтсам, Акмал ака ҳар кунни ўтирадиган жойида кўринмасди. Кун совуқлиги учун, ичкарида бўлса керак, деб ўйлаб товуш қилдим:

— Акмалхон ака!

Жавоб бўлмади. Ичкарига кирдим. Қарасам, Акмал аканинг ўрнида, похол устида Таташ жинни ётибди! Менга қараб тиржайиб кулади.

— Қани Акмал ака?— деб сўрадим мен ундан.

— Ҳо-о-о, кетди-кетди!— деди Таташ кулиб. Назаримда, ҳаммом бўшаб қолгандек эди.

— Қайёққа кетди? Ўзи кетдими ё биров олиб кетдими?

— Кетди-кетди. Ҳо-о-о...— деб кулди у яна.

Бўшашиб кўчага чиқдим. У ёқ-бу ёққа қарадим. Ҳеч ким кўринмасди. Нонлож уйга қараб бурилгандим, олдимдан Аъзам чиқиб қолди. У қўлтиғимга қисиб олган этикларини кўриб, ҳайрон бўлди:

— Кимники бу этик?

— Дадамники.

— Нега кўтариб юрибсан?

— Акмал акага бермоқчи эдим...

У тиржайди:

— Акмал ака бизларникида. Кечаси дадам билан Эшмат акам бориб олиб келди.

Унинг овозида гурур бор эди. Мен галати бўлиб кетдим: бир томондан, Акмал аканинг Аъзамларникига бориб ётганини қизгандим, иккинчи томондан, ҳар қалай нисик, хотиржам жойга борибди-ку, деб ўйлаб, ўзимни юпатдим.

Аъзам менга милт-милт қараб, ўтиб кетди. Амакимникига қараб кетаётиб ўйладим: кечаси Иззатулла ака билан тўқнашувдан кейин олиб келган бўлса керак..

Тўғри Пўлат амакимникига келсам, Акмал ака ҳовлида амаким билан гаплашиб ўтирибди. Аввалига мен Акмал акамни таниёлмай қолдим. Бутунлай ўзгариб

кетибди: эгнида бир-икки марта кийилган бўлса ҳам тоза фуфайка, бошида Пўлат амакимнинг иссиқ қулоқчини, оёғида қалин жун пайпоқ. Ранг-рўйи ҳам кечагидан тузук. У мени кулиб қарши олди:

— Келинг, Сарвархон!

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум...— дедилар амаким. — Қўлингдаги этикми? Нима қилиб кўтариб юрибсан уни?

— Ойим бердилар. Акмал акангга олиб бориб бер, деб.

Амаким ўрнидан туриб, қўлимдан этикни олди. Қўриб турибман, Акмал аканинг кўзлари шодликданми, ё эсига бир нима тушиб кетдики, милт-милт қилиб турибди. Амаким этикларни аста олиб бориб, Акмал аканинг олдига қўйди:

— Қани, домла, бир кийиб кўринг-чи? Пайпоғингиз билан кияверинг.

Акмал ака аввал ўнг пойини кийиб жилмайди. Кейин чап пойини кийиб, ўрнидан турди.

— Раҳмат, Сарвархон!

— Худди ўзингизга бичиб тиккандек!— деди амаким.

— Раҳмат!

Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Назаримда, фақат мен эмас, ҳаммамиз хурсанд эдик.

Мен келиб уларнинг гапини бўлиб юборганга ўхшаб қолдим. Бир оз вақтихушликдан сўнг Акмал ака гап бошлади:

— Муллака, Қарқаралнинг ботқоғида бу этикларни кўтариб юра олармикинман?

— Айб этмайсиз, домла, ерларимиз шунақа,— деб кулди амаким.— Емгир ёғди дегунча ботқоқ бўлади-кетди... Ботқоқ бор жойда эса битта-яримта бақа ҳам бўлар экан, домла... Хафа бўлмайсиз, бўлиб ўтган гапларга...

Фаҳмича, Акмал ака мен борлигим учун атайлаб илгари бошлаган гапни чалғитмоқчи бўлди-ю, лекин бари бир амаким гапни айлантириб олиб келиб, яна аввалги гапга улади. Пўлат амакимнинг ҳалиги «ботқоқ бор жойда шунақа битта-яримта бақа ҳам бўлар экан» деган гапи Акмал акага жуда ёқиб тушди шекилли, у қаҳқаҳ уриб кулиб юборди. Чиройли кулар экан.

— Нимасига хафа бўламан, муллака,— деди Акмал ака.— Одатда заҳри бор гапда ақл бўлмайди.

— Жуда тўғри гап, домла. Ақли калта одамга аччиқ тил битади...

— Шундайку-я, бироқ бу бақангиз аслида ёмон одам бўлмаса керак,— деди Акмал ака.— Нима дейсиз?

Улар мени бола деб ўйлашади шекилли, лекин бари бир мен уларнинг бу пардали гаплари ким ҳақида бораётганини тушуниб турардим. Пўлат амаким Акмал аканинг сўнги гапидан ҳайрон бўлиб қолди чамамда. У ўзича: «Қизиқ, энағар Иззатула кечагина домлани ҳақорат қилиб, ҳайдаб чиқарган эди, бугун бўлса бу: «бақангиз аслида ёмон одам бўлмаса керак» деб уни ҳимоя қиляпти?» деб ўйлаган бўлса керак. Кейин истар-истамас Акмал аканинг гапига қўшилди, қўшилганда ҳам мени бор-йўқ демай, фикрini очик айтиб қўя қолди.

— Ҳа домла, бу бақа бир маҳаллар туппа-тузук, одамнинг ҳаваси келадиган бола эди. Тенгқурлари аскарликка кетиб, бу амалга минди-ю, айнади-қолди,— деди у алам билан.— Иссиқ сув ҳам ўзининг бир маҳаллар совуқ сув бўлганини унутмас экан. Бу энағар унутди.

— Бундан хафа бўлдингиз нима-ю, бўлмадингиз нима, муллака. Ёнгитлар қайтиб келшса, ўзиёқ тузалиб қолади. Ҳа, тузатиб қўйишади.

— Сутли сигир сузса ҳам шохни ботмайди, домла. Бунки ботяпти-да...— деди амаким куйиб-пишиб. Кейин бирпас жим бўлиб, яна гапini улаб кетди:— Раисимиз бегубор одам. Барчага баробар...

— Прокурорларингиз Аҳмадов ҳам у кишининг таърифни қилган эди. Қачон келадилар?

— Шу кунларда келиб қолса ажаб эмас. Вақти ҳам тугади. Дала ишлари ҳам юришиб қолди. Айниқса ҳозир зарур у киши. Келса тузук бўларди, бақанинг ҳам поуги сал босилиб қолармиди! Ҳай, бугун-эрта келиб қолар-ов.

Шундан кейин уларнинг гапи яна узилиб қолди.

Сийрак тушган туман аллақачон тарқаб, осмондаги яхлит булутлар ҳам бузила бошлаган, қуёш аҳён-аҳёнда булутлар орасидан мўралаб, яна булутлар орасига шўнгирди. Ҳаво боягига қараганда анча илиб қолганди. Бу танани яйратадиган илиқлик эди.

Акмал ака анча маҳалгача осмонга қараб хаёл суриб ўтирди-да:

— Муллака, Сарвархон мени бир далага олиб чиқиб келса. Нима дейсиз?— деб сўради.

Пўлат амаким ўйланиб қолди.

— Чарчаб қолмасмикансиз, домла? Бугунча дам олганингиз маъқул эди.

— Уч-тўрт кундан бери дам олавериб чарчадим, муллака.

— Ўзингиз биласиз, домла.

— Бир айланиб келайлик-а, Сарвархон?— деди Акмал ака менга.

Мен, майли, дедим. Эрталаб туриб уй ишларимни саранжомлаб қўйганман. Бугун дам олиш кунни, кетсам бўлаверарди.

— Сарвар, ундай бўлса, огилхонада эшак турибди. Эгарлаб, Акмал акангни миндириб ол,— деди амаким.— Аъзамни бир ишга юборгандим. Кечикиб кетди. Келса мен ҳам орқаларингдан бораман.

— Хўп.

...Акмал ака эшакда, мен яёв, Қарсақли сойнинг бўйидан келяпмиз. Баҳор қуёши тафтидан атроф қизий бошлаган пайт эди. Узоқларда кумуш сароб жимир-жимир қиларди. Акмал ака эшакни ўз ҳолига қўйиб, ниманидир ўйлаб келяпти. Эшак аҳён-аҳёнда сўқмоқдан чиқиб, йўл чеккасидаги ўт-ўланларга огиз уриб қолар, кейин яна йўлга тушиб, эринчоқлик билан илгарилаб борарди.

Акмал акани билмайману, бироқ мен ўзим эшакнинг бу имиллаб юришидан жуда зерикиб келардим. Баъзан ўзимни-ўзим овутиб, худди ёш болалардек йўл чеккасида гулдан-гулга учиб-қўниб юрган капалакларни қувлаб қоламан. Акмал ака кулади. Бир оз юрганнимздан кейин даланнинг жамолчи очилиб кетди. Қарсақли сойнинг бу томонида кенг-кенг пайкаллар бор бўлиб, у ерда аёллар қулочкашлаб кетмон уришарди. Мен тенги болалар отга миниб ақушка ҳайдашарди. Қаердандир ашула овози эшитилди:

Дарёнинг парёнда минораман,
Минорага суяниб дилпораман.
Қўлимдан хат келмайдн ёзай десам,
Ёрга салом берай десам уёламэн...

Сойнинг у томонида эса қишлоқ моллари бало-қазодек яйлов бағрига ёпишганди. Хув ана, Сунабек ота таёғига суяниб сергак турибди.

Атрофда баҳор ҳиди анқирди. Пайқаб келяпман, Акмал ака худди райҳон ҳидлагандек тўйиб-тўйиб нафас олар ва қишлоқдан чиққандан бери бир огиз ҳам гапирмай келарди. Охири бўлмади:

— Қаёққа борамиз, Акмал ака?— деб сўрадим мен гап бошлаб.

— Лаббай?

— Қаёққа борамиз деяпман? Супабек отанинг олди-гамн ё ҳув анови ишлаётганларнинг ёнигами?

Акмал ака бирпас ўйланиб қолди. Назаримда, шу аҳволда ишлаётганларнинг олдига боришни ўзига эп кўрмади, ё бўлмаса уларни ишдан қўйишни истамади шекилли:

— Супабек отанинг олдига бора қолайлик,— деди.

Қарсакли соҳи бўйлаб анча юрганимиздан кейин кўприкдан ўтиб, сурув-сурув моллар ёйилиб юрган томонга бурилдик. Сойдан ўтганимиздан сўнг Акмал ака эшакдан тушди. Мен эшакни тушовлаб ўтга қўйиб юбордим. Кейин иккаламиз Супабек ота томонга қараб кетдик. Акмал ака келганидан бери Супабек отанинг таърифини мендан ва Эшмат акамлардан кўп марта эшитгану, бироқ ҳали ўзи билан кўришгунча йўқ эди.

Супабек ота қизиқ одам. У билан гаплашган киши яна бир марта гаплашсам дерди. Чорва ҳақида гап кетса бас, шундай қизиқ нарсаларни гапирардики, асти қўяверинг. Ҳамма нарсага чорвадан келиб чиқиб баҳо берарди. Гап орасида айтадиган мақолларни, мисолларига ҳам мол аралашмаса кўнгли тўлмасди. Ўзбеклар билан аралашиб ўсгани учун тилида аҳён-аҳён ўзбекча сўзлар ҳам аралашиб қоларди. Лекин бунга ҳеч ким парво қилмасди.

— Ҳў, ассалому алайкўм!— деб қаршимиздан чиқди Супабек ота.— Келингдер, келингдер, меймандар.

— Ассалому алайкўм,— деди Акмал ака қўлини кўксига қўйиб.— Қалай, бардамисиз, отахон?

— Шукур, шукур,— деди Супабек ота Акмал акага бошдан-оёқ разм солиб. Кейин менга қаради:— Мейманди бастап келибсин де, е-е, рахмет, рахмет... кун де қизиб қалди.

Супабек ота шундай деди-да, юр ҳам демай, олдинга тушиб кета бошлади. Бизлар унинг кетидан эргашдик. Супабек ота эгнига жун чакмон, бошига қозоқчи телпак, оёғига катта этик кийиб, белини шартта боғлаб олганди. Этигини ўт, жингил тирнаб, оқариб кетганди. Ўзи сал қақдини эгibroқ олдида борарди. Ниҳоят бир маҳал катта бир туп жингил тагига бориб ўтирди. Бу — бизларни ҳам ўтиришга таклиф қилгани эди. Акмал ака мийиғида бир кулиб қўйди-да, секин ўзига жой танлаб ўтирди. Мен ҳам бир чеккага чўкка тушдим. Жингил

таги бинойидек салқин экан. Жонимиз кириб қолди. Бу ер Супабек отанинг ҳар куни пича ўтириб ҳордиқ чиқариб оладиган жойи экан. Жингил орасида буклоглик хуржун ётарди.

Ўтирганимиздан кейин Супабек ота нимадир дсб юзларини силади. Сўнг енгги билан пешонасини артди.

— Еспирай, кун қизиб кетди-ғўй. Бир айланиб келайин деб шигибсиз-да, мейман. Дурис, дурис. Айланганингиз жақси, мейман, кўнглингиз ашилади... Кеше сиз турангизда Эшмет айтиб бериб эди. Дуненинг жумисн сўлай экен.

Бу Супабек отанинг тасалли берганимиди ё ҳол сўраганимиди — билиб бўлмасди. Акмал ака ҳам унинг гапларини яхши тушунбми, тушунмайми, тасдиқлаган бўлиб, индамай ўтирар, аҳён-аҳёнда бир мешга қараб жилмайиб қўярди.

Супабек ота энгашиб жингил тагидаги хуржунни олди: ичида заранг, меш, яна бир рўмолчага ўроглиқ нон бор экан. Ота рўмолчани ўртага ёзиб, нонни ушатди-да, мешнинг оғзини еча бошлади. Акмал ака илгарилари бунақа ишларни кўрмаган бўлса керак, ажабсиниб қараб турарди. Заранг косага ярим қилиб қўйилган айронни Акмал акага узатди ота. Акмал ака ҳайрон бўлиб, қўлида бир оз ушлаб турди.

— Олинг, мейман. Муздай, оши ҳалол!

Кечқурун пода қайтганида отанинг болалари уйма-уй юриб, оши ҳалол йнғади. Одамлар топган-тутганларини беришади: биров гўжа, биров айрон, яна биров нон... Нонни алоҳида халтага солиб суюқ овқатларини сув қовоғига қўйишади. Подачи уни бола-чақаси билан ичади, ортганини яйловга олиб чиқади. Оши ҳалол жуда ширин бўлади. Баъзан бизлар ортиқроқ гўжамн, қатиқми олиб чиқиб, оши ҳалолга алмаштириб ичамиз.

Акмал ака оши ҳалолни бир томчи ҳам қолдирмай ичди-да, кўзларини чирт юмиб тамшанди. Сал ачиган бўлса керак. Одатда оши ҳалол ачиганда яна ҳам маза бўлади.

— Жуда тотли экан. Раҳмат!

— Ашиған кўжеси бўлмаган молши молши эмас, мейман,— деди Супабек ота. Кейин ярим заранг оши ҳалолни ўзи паққос кўтарди.— Ўзимизде булар ар қашан бўлади. Қани, нандан олингиз...

Мен ҳам ярим коса оши ҳалолдан ичиб олиб, Супабек отанинг мол боқиб юрган ўгли Маржонбекнинг олдига кетдим. У қўлида бир тол таёқ, уни ўтмас пичоқ

билан йўнар эди. Иккаламиз алламаҳалгача мол кетиди бирга юрдик. Қайтиб келсам, Акмал ака билан Супабек ота ҳали ҳам гаплашиб ўтиришган экан. Боягидек тортиниш йўқ, худди эски қадрдонлардек, ҳали айтганимдек, ота нуқул чорва ҳақида гапирар, Акмал ака эса ора-чорада савол бериб турар эди:

— Ота, шу вақтда ҳам қўйга бўри чопадими?

— Шапқанда қандай! Бу жағнинг қарисқир қулай мезгилди қидиради. Бир пастқам жайда писиб жатиб, сал кўзинг таса бўлди, пледи-кетеди. Сўнинг ушун де кўбинше Маржанбекка сенбей, ўзим жанинда журемин... Қўйшиларнинг сўзи бар — қасқир айтади экен:

«Бола қўйши—олисида ўйнаб қола қўйши...

Ёки қўйши—ермек қўйши...

Оғти қўйши—ашуви қатти қўйши...

Туели қўйши—турган қўйши...

Ўғизди қўйши—ўлган қўйши,

Жеб бўлганда келган қўйши!..

деб.

— Офарин, офарин...

Акмал ака қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Мен ҳам бундай гапни эшитмаган эдим.

— Тағич бир адети бор ўл жарамастинг. Келиб биревин олиб кетсе гўрге эди-ов, ўндай қилмайди-да! Ул жегенне маз эмес, бўғиздаганига маз. Жесе биревиноқ жейди, қалганини тамагинан тистеп, кекиртегин узиб, бўғиздап кете береди...

Акмал акани бошқа нарса қизиқтирдими, суҳбат мавзунини ўзгартирди:

— Нечта болангиз бор, ота?

— Еки қиз, уш улим бор. Улкен болам аскерликте. Удан кейинги қизимди узатқанмин. Жумабай деган болам энди ўн сегизге киреди. Бу жили қудай қутти кўрсе уйлеб қўймақшимин. Жақинда тўйга келесиз, мейман...

— Ҳали эртароқ эмасми, ота?

— Неси эрте? Улкенин уйлей олмадим. Узимде де қартайиб қолдим. Кўзимнинг ашигинда кўриб кетайин.

— Ҳа, ундай бўлса майли... Жумабой ҳам мол боқадими?

— Жўқ, малди кенже балам Маржанбек менен багамиз. Жумабекнинг куш-қуввати бар, кетпенге қўйиппин. Кетпенде қўл кемшилдев.

— Узингиз неччи ёшга кирдингиз, ота?

— Жетписди уриб қўйдим, дейман,— деб у ўрнидан

қўзғалди.— Уйбай, бели қурмағур... Алтпис жаста атка ирғиб миалмассин, жетписингде жер таянмай туралмассин, дегани ўси ғўй! Мейман, энди бирпас кўленкеде дем олиб, Сарвар мен сўйлесип ўтира туринглар. Мен Маржанбектен бир қабар алиб келейин. Тагин «бала қўйши — алисда ўйнаб қала қўйши» бўлиб журмесин.

Супабек ота тағинни олиб, сал елкасини чиқариб энгашиганича бир ёнига чирт этказиб тупурди-да, моллар ёйилиб юрган томонга қараб кетди.

Акмал ака иккаламиз қолдик. Чигирткаларнинг чириллашини, осмонда муаллақ туриб қанот силкиётган сўфитўрғайнинг иссиқдан нолиб вижир-вижир сайрашини демаса, атроф жимжит эди. Акмал ака хуржунга бошини қўйиб бирпас чўзилди. Мен ёнида ўтирибман. У осмонга қараб ниманидир ўйлайди. Мен бўлсам, атрофга қизиқсиниб қарайман. Одамлар ҳали ҳам ишдан қайтишгани йўқ. Шундай иссиқда... тагин ҳазил-мутойиба гапларини айтмайсизми? Акмал ака нимани ўйлаётганини билмади-му, мен мана шулар ҳақида ўйлардим. Улар ҳам менинг ойимга ўхшаган аёллар, улар ҳам ойим қатори ишлаб, кечқурун болаларига қарайди, рўзгор тебратеди... Менга яна бир нарса аён бўлди: ҳамма гам-ғусса қишлоқда экан. Мен буни далага чиқмаганим учун билмас эканман. Фақат қишлоқда кундузлари одам бўлмагани учун менинг кўзимга маънос бўлиб кўринаркан. Кундузлари барча вақтхушликлар одамлар билан далага кўчаркан... Меҳнат бор ерда гам бўлмайди, дер эди бобом. Мен бу гапнинг маъносини бугун тушунгандек бўлдим... Қарап, ашула ҳам далада, ҳазил-мутойиба гаплар, хандон уриб кулишлар ҳам далада — ҳаммаси далада экан... Ҳалиги етмишга кирган Супабек отанинг гапларини қарап.

— Сарвархон,— деди бир маҳал Акмал ака.— Нимани ўйлаяпсиз?

— Ҳеч нимани... Нимаиди?

— Энди бундай қиламиз, мулла Сарвар,— деди ётган жойида бу ёққа қараб.— Далага чиққанимизда бундан буён қоғоз-қалам билан чиқамиз. Мен баъзи нарсаларни сизга айтиб тураман, сиз ёзасиз... Ўзим ҳам ёзардим, бироқ қўл қурғур титрайдиган бўлиб қолган. Хатимни ўзимдан бошқа одам тушунмайди. Энди, шарти шуки, ёзган нарсаларингиз тўғрисида ҳеч кимга оғиз очмайсиз. Келишдикми?

— Майли,— дедим мен.— Бироқ мен... ўқишим борку...

— Э, ўқиш...— деди у лабини қимтиб.— Майли, баъзи кунлари келмасангиз ҳам бўлади. Ўзим келаман. Бир амаллаб ўзим ёзишга ҳаракат қиламан. Сиз фақат қўлингиз текканда, оққа кўчириб бериб турсангиз бўлди. Кўрган-эшитганларимизни ёзиб борсак, бу кунлардан жуда ажойиб хотира бўлади-да.

— Хўп.

Акмал ака бир ёнига ёнбошлаб, давом этди:

— Бугундан бошлаб энди сиз мулла Сарвар эмас, мирзо Сарвар бўлдингиз... Супабек ота кўринмайдимми?

Мен ўрнимдан туриб, моллар ёйилиб юрган томонга қарайдим. Супабек ота бир отлиқ билан гаплашиб турарди. Отанинг қизик одати бор-да, ҳу узоқда ўтиб кетаётган йўловчини ҳам олдига чақириб олиб, эринмай тагитугини суриштириб чиқади. Қайси уруғдан, нима иш билан кетаётибди — ҳаммасини билиб олиши керак... Мана, ҳозир ҳам бир бечора йўловчини тутиб олиб, тергов қиляпти-ёв чамамда. Ана, йўловчи билан хўшлашиб, бу ёққа бурлиди.

— Келяпти!

Акмал ака ўрnidан туриб ўтирди. Сал ўтмай Супабек ота етиб келди.

— Ҳа, мейман, шаршамай ўтирсиз ба?— У нима учундир боягисидан хурсанд кўринарди.— Қалаға кетиб баражатқан бир баламен бир-екни авиз сўйлесип қалдиқ. Ақсақалимиз келипти. Ўте жақси бўлпти! Сўган ат алип баражатқан экен.

Ота жингил соясига келиб чўкди, кир рўмолчаси билан юзларининг, бўйинларининг терларини артди:

— Қўй, бастик аристан падасинаң, аристан бастик қўй падаси жақси!

Акмал ака жилмайиб менга қараб қўйди. Мен у кишининг бу қарашини: «Мирзо Сарвар, қани энди дафтар бўлса-ю, ёзиб олсак» деган маънода тушундим. Супабек ота эса, Акмал аканинг бу қарашини бошқачароқ тушунди шекилли, қалтисроқ бир гап айтиб қўйган одамдек, нзоҳ бера бошлади:

— Арине, Иззатулла қўй эмес, Султан ақсақал аристан эмес, сўзинг сирасин айтамин-да... деган менен, ақсақалдинг ўзи келгени ўта кўнгилдегидей бўлди. Мине кўрерсиз, мейман, эртаден жумистарда ўзгеше бўлиб кетди.

Мен хурсанд эдим. Сезиб турибман, Акмал ака ҳам бугунги сафаримиздан жуда мамнун эди. Бизлар кетмоқчи бўлиб, ҳозирлана бошлаган эдик, аммо Супабек ота

рухсат бермай, пешингача олиб қолди. Мен эртaroқ қайтдим. Акмал ака кечқурун Сунабек ота билан бирга пода кетидан келди...

Еттинчи боб

Хуфтонда Аъзамларникига чиқсам, Акмал ака билан Пўлат амаким юмалоқ хонтахта атрофида гаплашиб ўтиришган экан. Хонтахта устида китоблар билан дафтарлар уюлиб ётарди. Мен киришим билан амаким уларни йиғиштира бошладим — чамаси, гаплари тугаган бўлса керак. Амаким китобларни йиғиштираётганида, кўзим «Урта мактаблар программаси»га тушиб қолди. Хаёлимдан бир фикр йилт этиб ўтди: «иккаласи ҳам адабиёт муаллими эмасми, эҳтимол адабиёт ҳақида, адабиётга қизиқувчилар ҳақида, амакимнинг мактабдаги ишлари ҳақида гаплашиб ўтиришган бўлса керак...»

— Келинг, мирзо Сарвар,— деди Акмал ака жилмайиб.

— Бояғи...— шундай дедиму, оғзимни юмдим. Акмал ака бошини чайқаб кулди. Сал бўлмаса мен жингил тагда келишиб қўйганимиз кундалик ҳақидаги сирни очиб қўяёзган эдим.

Мен имо-ншора билан дафтар олиб кирганимни билдирдим. Акмал ака кўз қараш билан «кейин» дегандек бўлди.

Эшикдан салом бериб рансимиз Султон бобо кириб келди. Амаким билан Акмал ака ўринларидан туришди. Амаким Султон бобо билан елкаларини елкаларига қўйиб, қучоқлашиб кўришди.

— Қалай, яхши ўтирибсизларми? Сиз тузукмисиз, меҳмон?

— Раҳмат!..

— Узингиз яхши келдингизми,— деди Пўлат амаким. Ҳамма ўтирди, амаким гапида давом этди:— Ранги-рўйингиз тузук, оқсоқол.

— Тузукми?— деди жилмайиб Султон бобо.

— Тузук, тузук... Докторлар ҳам омон бўлсин-да!

— Илм-ҳикмат ҳам ошиб кетибди, биродар. Аммо касаллар ҳам жуда кўп. Кўпчилиги ярадорлар...

— Ярадорлар денг...— деди амаким ниманидир ўйлаб.— Бу уруш ҳақида нима гаплар бор, оқсоқол?

— Нима гаплар бўларди. Узингиз билган, газеталарда чиқаётган гаплар-да, биродар. Немисларнинг ўрдасига ҳам тақалиб қолдик шекилли. Аскарларимизнинг

оёқ олиши шундай... Кеча Чимкентдан тўғри районга тушиб, райкомга учрашдим. У ерда ҳам шу гап: галабани яқинлаштириш сиз билан бизга, фронт орқасидагиларга ҳам боғлиқ, дейди. Қарқаралига тезроқ чиқинг, оқсоқол, дейишди. Бугун пешинида етиб келдим. Бор гап шу.

Бугун бурқираб қорни пачоқ самовар кириб келди. Ўртага уч-тўрт зоғора нон, бир тарелкада сарпёғ, беш-олти чақмоқ қанд қўйилди. Келин ойим чой қўйишни менга тайинлаб, ўзи ташқарига чиқиб кетди. Чойни бир маромда қўйиб, аввал Султон бобога, кейин Акмал акага узатдим.

— Қани, меҳмон, гап билан овора бўлиб, сиздан ҳол-аҳвол ҳам сўрамабман. Қалай, зерикмай юрибсизми?

— Раҳмат,— деб миннатдорлик билдирди Акмал ака.

— Хафа бўлманг, меҳмон. Ҳамма гапдан хабарим бор,— деди Султон бобо гўё айб иш қилиб қўйган кишидек секин гапириб.— Сиз ҳақингизда кеча прокурор Зокиржон Аҳмадов гапириб берди. Сизни бу ёққа юборганини айтди. Қолган гапларни Қарқаралига келаётиб йўлда Эшматдан эшитдим. Ростини айтсам, жуда ранжидим.

Акмал ака негадир терлаб кетди.

— Хафа бўладиган иш бўлгани йўқ,— деди у.

— Ҳай, майли, ўтган ишга саловот, ука,— деди Султон бобо. Кейин Пўлат амакимга қараб деди:— Бу Иззатуллавой кўп ишларнинг чатоғини чиқарган кўринади. Чигит ерга кеч тушибди, чиқишининг мазаси йўқ. Йўл-йўлакай кўриб келдим, бошқа колхозларнинг пахтаси ўн-ўн беш сантиметр келади. Кўм-кўк, яшнаб турибди. Бошқа жойларда йўнғичқаларга ўроқ тушибди, бизда бу иш ҳам пайсалда. Ҳозир айни буғдойга сув қўйиладиган маҳал, бунинг ҳам думи хуржунда... Ариқ ишлари ҳам расво. Нима гап десам, одамлар айбдормиш, ишламасмиш!

Султон бобо бирпас сукут қилди-да, чидаёлмади шеклилли, яна гапини улаб кетди:

— Одамларни дўқ-пўписса билан ишлатиб бўлармиди? Одамлар ҳам тилни билганнинг қурбони. Дарди бор... Нима дединг?

— Тўғри.

— Одамларингиз ажойиб!— деб гапга аралашди Акмал ака.

Султон бобо ялт этиб Акмал акага қаради.

— Бугун бу кишини далага олиб чиққандик,— деди амаким.

— Зап иш бўлибди-да,— Султон бобонинг чеҳраси ёришиб кетди.— Ҳозир бошқармадан чиқиб келяпман. Эртадан ишга яроқли ҳамма кишиларни далага олиб чиқадиغان бўлдик. Бошқарманинг қарори шу. Шундоқ қилмасак бўлмайдиғанга ўхшайди. Эрта-индин сувга тушиб, чалов олишимиз керак. Олмасак пахта сувида қийналамиз. Биродар, сендан ҳам илтимос, Сарвар билан Аъзамга ўхшаш суяғи қотган болалардан беш-олтита-сини бериб турмасанг ишимиз чатоқ. Нима дейсан шунга?

— Уйлашиб кўрамиз.

— Илтимос. Парторг деган қайишиб туриши керак сал мундоқ...

— Бир гап бўлар...

— Яша, биродар.

Раис шунинг учун кирган шекилли, хурсанд бўлиб ўрнидан тура бошлади.

Акмал ака Пўлат амакимга нимадир деб имо қилган-дек бўлувди, Пўлат амаким жилмайиб:

— Оқсоқол, меҳмон ҳам қўлимдан келганча далага чиқиб қарашиб турсам деяпти,— деди.

— Жуда соз!— деб яйраб кетди оқсоқол.— Ариқчиларга бошлиқ қилиб қўямиз-да. Илгариги бошлиғини бошқа жойга оламиз, қўлида кучи бор, ишласин. Одамларга газит-пазит ҳам ўқиб бериб турасиз.

— Раҳмат...— деди Акмал ака севиниб.

«Оқсоқол, бу дейман, меҳмонга «йўқ, қўяверинг...» деб манзират ҳам қилмайсиз-а»— деди амаким жилмайиб.

Улар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

— Энди, меҳмон ука, хафа бўлмайсиз,— деди раис бобо.— Ҳозир манзират қиладиган замон эмас. Айниқса, мана бундай долзарб кунларда. Сизнинг тугмадек ёрдамингиз туядек бўлиб кўринади кўзимизга!.. Бунинг устига зеркиб қолмаслигингиз учун сизга эрмак ҳам керак-да, шундай эмасми? Бу ёғи тоза ҳаво, одамлар дегандек, лаббай?

— Тўғри, раҳмат!..

— Хўп бўлмаса, менга жавоб. Яна борадиган жойларим бор.

Амаким билан Акмал ака Султон бобонинг кузатиб чиқиб кетишди. Уйда Аъзам иккаламиз қолдик.

— Ана, чаловга чиқадиған бўлдик,— деди Аъзам қувониб.

— Маза бўлди!— дедим мен ҳам унга қўшилишиб.

Пўлат амаким билан Акмал ака йўталиб кириб келишди. Мен жавдираб Акмал акага қараб турибман. Қўлим бояғи дафтарда. У ҳам сирга тушунди шекилли, мени имлаб ташқарига чиқди. Орқасидан чиқдим, ёнидан икки буклоглик дафтар олиб берди:

— Ҳалиги дафтарингизга мана буни яхшилаб кўчинг, хўпми? Лотинчани биласизми?

— Оз-моз.

— Яхши. Кўчириладиган жойини буклаб қўйибман. Мана... дарсингизга халақит бермайдими?

— Йўқ.

— Бўпти, хайр.

Икки буклоглик дафтарни худди хазина топиб олгандек қўлтигимга қисиб олиб, қоронғи тун қўйнига шўнғиб кетдим.

Уйга келсам укаларим ухлаб қолибди. Ойим ниманидир тикаётган экан.

— Қаёқларда санқиб юрибсан, болам?— деб сўради мендан.

— Аъзамларникида эдим.

— Дарсингни қилсанг бўлмайдими?

Бу гап менга баҳона бўлди:

— Бир дафтаримни Аъзам олиб кетган эди, шунини олиб келдим,— деб мингилладим. Ойим бошқа ҳеч нима демади. Мен сандалга ўтириб, эҳтиётлик билан Акмал аканинг ёзувларини варақлай бошладим. Очган жойимдан тўрт-беш бети йиртиб олинибди. Билишимча, аввал ёзилган гаплар бўлса керак-да. Қўлим оғрийди деганича бор экан. Хат йирик-йирик, қинғир-қийшиқ қилиб ёзилган эди. Аммо шундай бўлса ҳам дона-дона, аниқ. Тўрт бетини буклаб қўйибди. Демак мен шу бетларини ёзишим керак. Олдинги бетларида ҳам нималарнидир қисқа-қисқа қилиб ёзибди. Одобдан бўлмаса ҳам очиб ўқий бошладим:

«8 апрель. Бугун биринчи марта кўчи нурига фарқ бўлдим. Ўзимизнинг оловли кўчишимиз! Ўзимизники дейишимизнинг сабаби бор: Туркистон Тошкентимизга яқин, бу ерда, туриб аксирсанг, у ердагилар, соғ бўлиңг, дейдиган даражада яқин!..»

«10 апрель. Эрталаб прокурор қабул қилди. Илик, самимий муомалада бўлди. Прокурор эотининг одамийлигини биринчи бор кўриб турибман. Исми - шарифлари Зокиржон Аҳмадов экан... У кишига ишимни қайта кўриб чиқишларини илтимос қилиб, икки энлик ариза ёзиб бердим. Шу одамнинг шарофати билан Қарқарали деган қишлоққа жўна»

дим. Бу ерга аравада келдим. Арабакаши бир оёгини фронтга ташлаб келибди. Исми Эшмат экан. Содда, самимий...

Бугун ҳаво кечагига ўхшамайди; ёмғир, изғирин...»

13 апрель. Қарқаралига келганимга уч кун бўлди. Уруш асорати ба-
ралла биллиб турибди! «Ҳужум бошлаганимиздан сўнг, кўп ўтмай Со-
вет Иттифоқидаги миллатлар ўз-ўзидан тарқалиб кетади. Халқлар
дўстлиги деганлари бўлмаган гап!»... деб вайсаган эди Гитлер. Қани у
вайсақининг башорати! Мана шу кичкина қишлоқ мисолида ҳам коллек-
тивнинг, дўстликнинг кучи нималарга қодир эканлигини яққол кўрса
бўлади. Қишлоқ аҳолиси асосан ўзбеклар экан. Қозоқлар беш олти хо-
надонгина бўлиб буларнинг ҳам кўпчилиси чорва билан шуғулланадиган
кўринади. Эвакуация қилинган поляклар ҳам бор экан қишлоқда. Улар
кетмонга эмас, енгил ишларга қўйилибди. Масалан, ямоқчиликка,
ўроққа...

Лекин ҳаммалари аҳил, тотув...

Қизиқ бу гапларнинг нимасини яширар экан-а? Ўзи-
миз биладиган гаплар-ку. Рост, баъзи сўзларини мен
эшитмаганман, масалан, эвакуация, хонадон деган сўз-
ларни... Ким билади дейсиз, ҳар ҳолда катта одам, бир
нарсани билиб ёзадигандир-да. Мен бир оз ўйлаб ўтириб,
сўнг Акмал аканинг ўзи белгилаб берган варақларни
очиб, уларни янги дафтарга чиройли қилиб кўчира бош-
ладим.

«14 апрель. Сарвархон билан далага чиқдим. Бепоеъ дала. Баҳаво!
Катта сой: бир томонда экин - тикин, одамлар ишлашяпти: иккин-
чи томони яйлов, сурув — сурув қўйлар, сигирлар ёйлиб ўтлаб юри-
шибди...

Ўлчақлар!.. Бу жойнинг ғалати одати бор экан. Соининг бу томо-
нида гуваладан қилинган қатор ўлчақлар турар эди. Худди қалдирғоч-
ларнинг уясидек. Буларни Супабек ота таърифлаб берди. Маълум
бўлишича, одамлар ёзда ўзларига чорак гектардан ерга қовун экишар-
кану, кейин бошига ўлчақ солиб, кўчиб чиқишаркан. Ўлчақ сўзининг
маъноси — бу уйчада қовун пишган маҳалидан то хазон пайтгача, яъни
уч ойча ўтиришаркан. Мана шу уч ойга ўлчаб, мўлжалланиб қилинган
гувала уйчани ўлчақ дейишаркан. Қовун полиз хазон бўлгандан кейин эса
деҳқонлар ўлчақ устидан шох-шаббаларини йиғиштириб олиб кети-
шаркан. Полиз тепасида гувала уйчаларнинг ўзи қоларкан ҳувиллаб...

...Супабек ота деган бир чол мени хайратда қолдирди; ҳеч қандай
пардозсиз, адабиётга шундай кирса бўладиган бақувват образ! Сўзлари
ҳикматли; турмушининг ўзидек кекса, тўзимли! Бугун мен уни дили сая
хирароқ маҳалида учратиб қолдим. Дилини Наззатулла аканинг ўғли
Ҳасан қўзойнак хира қилибди: эрталаб подага сигирини кеч олиб чиқиб-
ди. Пода ўрнидан жилиб қолган экан. Нега мени кутиб турмадинг, деб

ҳақорат қилибди чолни... У гап орасида «илондан илон, чаёндан чаён ту-филади» деди. Мен чолнинг бу гапига қўйилмадим. Озгина баҳслашдик. Кейин чол ўз фикрини исботлаш учун шундай ҳикояни айтди... Бир подшоҳнинг яшии бир бияси бор бўлиб, подшоҳ уни ниҳоятда қадрлар экан. Бия жуда сулув ва йўрға бўгани учун подшо уни нуқул овга миниб чиқаркан. Лекин биянинг битта айби бор экан; сувнинг ўртасига борганиди ётиб қоларкан. Нима қиларини билмаган подшоҳ вазирлари билан маслаҳатлашиб, ундан битта қулун олгандан кейин сўйишни маъқул кўрибди. Ниҳоят бия қулунлабди. Шу заҳотиёқ қулунни онасига кўрсатмай ажратиб олишиб, биянинг бўғизига пичоқ тортибдилар... Қулун ҳам онасига ўхшаб ниҳоятда гўзал булиб ўсибди. Кунлар ўтиб қулундан той бўлиб, тойдан қунон, қунондан эса дўннан бўлиб етилибди. Подшоҳ дўннанга эгар уриб, овга отланибди. Лекин дўннан ҳам худди онасининг одатини қайтарибди: сувнинг ялғў ўртасига бориб ётиб олибди!...

Мен отанинг фикрини маъқуллаб, у кишига ҳам битта ҳикоя айтиб бердим: яшии одамнинг шогирди ёмон бўлиб етилгани ҳақида... Ота ҳам фикримни маъқуллади.

Чолда гап кўнга ўхшайди. Етмишга кириб, ҳаётдан нолишни билмайди. Бу чинакам қаҳрамонлик! Ожиз одамларгина ҳаётдан нолийди. Мен нимаман? Ўйлаб кетаман... Қайси кунги Сарвархонларникида ўтириб қилган нолиларим эсимга тушиб, ўз-ўзимдан ҳижолат бўлдим... Мен шунчалик ожизманми? Нега? Супабек ота мен билан гаплашиб ўтириб: «қўйнинг қумалоғини кўрсангиз суришиб, сизирнинг тапписини кўрсангиз йиқилар экансиз» деди. Шунчалик бўшиангманми? Йўқ, бу бўлмайди, мулла Акмал, дадил бўлмоқ керак. Бунинг учун эса одамларга аралашини ва бирор фойдали иш билан банд бўлиши згирур...

Кундалик шу жойда тугади.

Шу кеча алламаҳалгача ухлаёлмай ағанаб ётдим. Кўз ўнгимдан нуқул Супабек ота, Акмал ака, Ҳасан кўзойнаклар ўтарди...

Тонготарда кўзим иллинибди.

Саккизинчи боб

Мактабдан қайтиб келиб, бир коса қатикни маза қилиб ичиб олдим. Кейин сандал четндаги кўрпачага чўзилиб, шифтга қараб ўйлаб ётдим. Қайфим чоғ. Нега энди кайфим чоғ бўлмасин? Боя амаким ўқитувчи опамиз билан дарсга кириб, қишлоқда иш кўпайиб кетгани, одамлар етишмаётгани, шунинг учун беш-олтита суяги қотган ва дарсларни ўз вақтида улгурадиган болаларни бир ҳафталик муддат билан колхозга ёрдамга чиқишини тушунтирди. Кейин амаким қўлндаги қоғозига қараб:

— Биз ўқитувчилар билан маслаҳатлашиб мана бу болаларни бўшатишни лозим топдик,— деди,— Розик, Абдунаби, Соғиндиқ, Сарвар, Аъзам, Рўзи... Номлари аталган болалар бурусси кундан бошлаб озод. Гап шу.

Амаким чиқиб кетди. Синфда говур-гувур бошланди:

— Нимага биз чиқмас эканмиз?

— Немис тилидан икким бор эди, аллақачон қутулганман...

— Жим бўлинглар,— деди опай.— Ўтган сафар қаерга келгандик?

Болалар қулоқ солишмасди. Бурчак-бурчакдан тўн-ғиллаган овозлар чиқарди.

— Қолхозга қарашиш қизларнинг қўлидан келмайди-ми?..

Бошқа номи чиққан болаларни билмайману, аммо мен ўзим хурсанд эдим... Чунки мен энди «суяги қотган ва дарсларни ўз вақтида улгурадиган» боламан. Бунинг устига, Акмал ака билан бирга ишлашман! Акмал ака бугундан бошлаб ариқ ишларига бошлиқ! Нима қилаётган эканлар? Борсаммикин? Борганим бўлсин!..

Ўрнидан учиб турдим. Оғилхонага чиқиб, молларнинг охурларига хашак солдим, тагларини тозалаб супурдим. Уйга обкашда сув олиб келиб, пақирларни тўлдириб қўйдим-да, Акмал аканинг кундалигини қўлтигимга уриб жўнадим.

Ёлғизоқ сўқмоққа тушиб, жадал кетяпман.

Сўқмоқда бесўнақай, ялангоёқ изи тушганди. У гоҳ йўл четига чиқиб, гоҳ сўқмоққа қайта келиб тушарди.

«Телба-тескари тушишига қараганда Таташники бўлса керак. Қизиқ, у нима қилиб юрибди бу ёқларда?!»

Осмон тўла ола булут. Кучсиз шамол. Ҳаво бир оз салқинроқ бўлса-да, лекин ёқимли эди.

Бизнинг Қарқаралидан ҳам чиройлироқ қишлоқ бормикин дунёда? Бўлмаса керак. Бор бўлса ҳам мана бундай табиат ҳавоси, меҳрибон кишилари, сурувлари, подалари, Супабек отадек доно чўпонлари бўлмаса керак!

Ана, бир гала ўрдак булутлар бағридан шув этиб чиқиб, «фру-фру»лаб учиб ўтиб кетди... Ҳув ана, осмонда бир қора қуш қанот силкимай сузиб юрибди... Негадир қўшиқ айтгим, анови қора қуш каби булутларга тўш уриб учгим, қишлоқимизда бўлаётган ишларни, барча чиройли нарсаларни осмондан туриб томоша қилгим келарди!

Ана, Қарсақлининг ҳув нариги томонида моллар орасида Супабек ота билан Маржонбек юрибди. Қаердан-дир овчи милтиғининг ҳорғин товуши эшитилди...

Хаёл билан одамлар ишлаётган ерга келиб қолганимни сезмабман. Иш қизгин, ҳазил-мутойиба авжида эди. Ишлаётганларнинг кўпчилиги қиз-жувонлар бўлиб, нарироқда Супабек отанинг катта ўғли Жумабек бошлиқ бир гуруҳ йигитлар ариқ қазишарди. Уларнинг шу доқ тепаларида ариқ бўйида кўчма қизил байроқ ҳилпираб турибди. Йигитлар деганимиз бундан уч йил илгари еттинчи синфни ўзимизнинг мактабда тугатиб, шаҳарга бориб ўқий деса, тирикчиликдан қўли тегмай юрган ўсириллар эди. Уларни баъзан «темир қанотлар», «допризвивниклар» ҳам дейишарди. Темир қанот, учирма қанот дейишларида гап бор: уларни яқинда ҳарбий комиссарнат районга чақириб, икки ой ҳарбий машқ ўтказган. Бунни, ўрнчасига допризвивник дейишаркан. Буларнинг орасида Акбар билан Жалил деган бола ҳам бор эди. Акбар сал шўхроқ бўлгани учун уни Акбар шайтон ҳам дейишарди Жалил эса унинг акси бўлиб, лекин жуда гавдали ва ишчан йигит эди. Акмал ака қўлида таёқча, у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Лабларида табассум. Кўринишдан аллақачон одамлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетганга ўхшарди.

Иўлдаги тахминим тўғри чиқди: Таташ жинни ариқ бўйида чўққайиб, товоқда қатиқ ичиб ўтирган экан. Уқтин-ўқтин бошини кўтариб, Акмал акага қараб тиржайиб кўяди. Чамамда ичаётган қатигини Акмал ака берган бўлса керак...

Майса устида товоқ-қошиқлар сочилиб ётишига қараганда одамлар ҳозиргина тушликдан турншган бўлса керак. Нарироқда бир нортауя чўкиб ётибди, устига иккита катта бидон танғиб боғланган, атрофида Ҳасан кўзойнак ивирсиб юрар, ниманидир қидирар эди.

— Ҳўв, кўзойнак, нимангни йўқотиб қўйдинг?— деб қичқирди Акбар шайтон унга тегнишиб.

— Қамчимни кўрмадингми?— деб сўради Ҳасан кўзойнак кўзларини қисиб. Шу дамда унинг ойнаги офтобда ялтираб кетди.

— Кўзойнагингни артиб бир қарагинчи,— деди яна Акбар,— қўлингдаги қамчи бўлса ажаб эмас.

— Ҳасан кўзойнак худди ишонмагандек қўлидаги қамчинни кўзига яқинлаштириб кўрди-да, одамларга қараб жилмайди.

— Хафа бўлма, жигар, шаҳарга тушсам ойнакнинг ўткиррогидан олиб чиқиб бераман!— деди Акбар ҳамон уни калака қилиб.

Бўлди кулги! Акмал ака ҳам қоринни ушлаб куларди.

Ҳасан кўзойнак туяга миниб, лўкиллатганича жўнаб қолди.

Таташ жинни ҳам нафси ором олди шекилли, одамларга қараб бир тиржайиб қўйди-да, одатдаги хиргойисини қилиб, туянинг кетидан елиб-югуриб кетди. Акмал ака, негадир, унинг орқасидан ўйчан қараб қолди,

— Мен Акмал аканинг олдига бордим.

— Э, мирзо Сарвар, келинг.

— Салом алайкум...

— Валайкум ассалом.

Акмал акага кечаги сиёҳда кўчирганим икки буклоғлиқ дафтарни бердим. У мени четроққа бошлаб чиқиб, майса устига ўтирди. Мен ҳам ёнига ўтирдим. Кейин у аста дафтарни очиб, варақлаб кўра бошлади.

— Уҳ-ҳў, жуда хуснихат экансиз-ку,— деди хурсанд бўлиб. Бир-икки йўлни ўқиб чиқиб елкамга қоқди.— Жуда соз. Буни қаранг, бугун ҳеч нарса ёзолганим йўқ...

— Ассалому алайкум, ўртоқ бригадир!

Бошимни кўтарсам, тепамизда, отда Иззатулла ака турибди.

— Ваалайкум...— деди Акмал ака дафтарни буклаб.

— Ишларингиз қалай, тузукми?

— Ёмон эмас.

— Ту-зук,— деди у чўзиб. От устидан ишлаётганларга қаради. Акмал ака таёғига суяниб ўрнидан турди.

— Гап кўпроқ бўлаётганга ўхшайди,— деди Иззатулла ака жиддий,— буларга сал қаттиққўл бўлмасангиз бўлмайди.

Акмал ака бир нима демоқчи бўлиб лабларини қимтиди-ю, бироқ ишдамади. Иззатулла ака отининг бошини одамларга қараб бурди. Бизлар унга эргашдик. Ариқ қазнётганлар уни совуқ қарши олишди: на саяом, на алиқ бор. Гўё ўз ишлари билан жуда ҳам банддек кўринадди улар. Бир маҳал Иззатулла ака отининг жипловини тортиб туриб сўради:

— Янги бригадирларингиз қалай?

Унинг бу саволи ҳамманинг гашига тегди чамамда. Бу унинг Акмал акани менсимганими, ё ариқ қазнётганлардан гап олмоқчими — тушунарсиз эди. Акмал ака сал нарироқ турган бўлса ҳам майлига-я, нақ кўзини бақрайтириб туриб сўрагани нимаси?

— Қалайини сўрайсиз, Изака,— деди Акбар шайтон.—

Кўриб турибсиз-ку. Ё сизга ҳам кўзойнак олиб берайликми?

. Одамлар қиқир-қиқир кулишди.

— Сўраб ҳам бўлмайдими энди,— деб ранжиди Иззатулла ака.— Тузукми деяпман-да.

— Тузук бўлганда қандоқ, вў!— деб бошмалдоғини кўрсатди Акбар.— Аввалги бошлигимиздан яхши. Бизга бугдой нони бўлмаса ҳам, бугдой сўзи бўлса бас.

— Авваллари ҳам тилинг узун эди сен боланинг. Суянган тоғинг келиб, яна ҳам узун бўлиб қолдими дейман-а!— деди Иззатулла ака кулиб.

— Бундан кейин ҳам узун бўлади. Нима эди?— деди Акбар ва кетмон дастасига суяниб, Иззатулла акага тик қаради.

— Мен сенга бир нима деяпманми?— деди Иззатулла ака.— Шунчаки тузукми деяпман-да. Мазах қиляпсанми?

— Ҳеч ким сизни мазах қилаётгани йўқ. Ўзингизнидан қўйяпсиз бизларни гапга солиб!

— Мен сенга кўрсатиб қўяман ўзингдан катта одамни мазах қилишни.

— Вой, катта одам эмиш!...— деди Акбар.— Бунни қаранг-а...

— Вой, лаънати-ей!

— Жудаям нуд бўлдим деб керилаверманг, ака,— деди Акбар аввалги жиддий ҳолига қайтиб. Энди у кетмонининг дастасини қаттиқ қисиб ушлаб олганди.— Сиздан ҳам оғирроқ ботмонлар бор.

Иззатулла ака бу болалар билан уришиб обрў тополмаслигига кўзи етди шекилли, қайтиб индамади. Фақат Акмал акага бир тикилиб қаради-да, Акбарга:

— Сенлар билан кейин гаплашаман,— деб отининг бошини бурди.

— Кейинга суриб нима қиласиз, ҳозир гаплашиб қўя қолинг,— деб қиққирди Акбар унинг орқасидан. Одамлар яна кулги кўтаришди.

Акмал ака мамнун эди. Энди у ўзининг якка эмаслигини биларди чамамда. Акбар Акмал акага кўз қисиб қўйдн-да, ишга тушиб кетди...

Акмал ака иккаламиз яна бояги жойимизга келиб ўтирдик.

— Қани, мирзо Сарвар, энди бирпас ёзайлик,— деди у.— Мана қалам. Мен айтиб тураман.

Акмал ака майсага ёнбошлади ва бир нуқтага кўз тикиб, секин айта бошлади:

«15 апрель. Ажаб! Кечаги филолог бугун меллистор! Ариқ қазини ишларига бошлиқ! Фақат номим бсилиқ. Одамлар ўз ишини билади! Мендан яхши гап, улардан сифатли иш. Яхши гапнинг гадоси бўлиб қолшиган экан. Чимаси собиқ бошлиқлар андишанинг» отини қўрқоқ қўйиб олишган дўринади. Инсонни қўрқитиб ишлатиб бўладими?! Йўқ! Аксинча, фақат тўғри ва одил бўлиб, тушуниб ва тушунтириб ишлаш, ишлатиши керак. Иззатуллаевой аканинг ҳаракатлари эса бу андозага сизмас экан. Амийманки, одамлар уни сиздириб қўйишади. Султон оқсоқол эрталаб бу шахсга тўғри баҳо берди: «Ёқадан олган душмандан, почадан олган ит ёмон! Иззатулла душман эмас, у фақат танитиқ ит, холос!» Инсофга келир, келмаса, ўзимиз келтириб қўямиз...» деб.

Мен ҳам ўша гапларга қўйишаман...»

— Бўлди, мулла Сарвар.

Дафтарни ёпиб, Акмал акага бердим. У йкки буклаб ён чўнтагига солиб қўйди. Кейин ариқчаларнинг өлдига бордик. Улар ҳам энди дам олгани чиқиб туришган экан. Бир томонда қизлар, йккинчи томонда бўз йигитлар, тағларига кетмонларини қўйишиб ўтиришар, ҳазил-мутойиба бошланиб кетган, қийқириқ-кулги авжида эди.

— Бугун куёв тўранинг иши беш,— деди қизлар орасидан кимдир. У куёв тўра деб Жумабекни айтаётган эди. Уни нариги Етимлар овулида Ойсулув деган қизга унаштириб қўйишган бўлиб, шу кунларда ота-онаси тўй тараддудиди юришган эди. Ҳалиги қиз гапида давом этди:— Бугун ҳам байроқни беришмайдиган кўринади улар.

— Бериб бўпмиз!— деб қичқиришди йигитлар.

— Байроқ керакми?— деди Жумабек жўжа хўроздек бўйнини чўзиб.

— Керак бўлмаса ҳавас қилармидик?

— Ундоқ бўлса мени ўзларингга қўшиб олинглар. Мен қаерда бўлсам, байроқ ҳам шу ерда-да.

— Чиранишини қаранглар!— деди қорачадан келган бир қозоқ қизи.— Бўлмаса ўтақол!

— Утайми?...— деб Жумабек ўрнидан қўзғалди.

— Қўй, кўзимиз учиб тургани йўқ!— деди бояги қиз.— Бир боиласангчи, Сорагул, уни ўлан билан. Боилганда ҳам йккинчи гап отолмайдиган қилиб боила!

Сорагул деган қиз, бўпти, дегандек йигитлар томонга бирпас қараб ўйланиб турди-да, кейин бирдан янгроқ овоз билан ўлач айта бошлади:

Қарасам шалбарингга жулдур-жудур,
Алдаганга кўнесин, надан қурғур.

Аншейин ермек қилип, кел дегенге,
Келуин қараши, қудай урғур...

Қизлар томон чувиллашиб кулишди. Йингитлар Жумабекни гижгижлашар эди. Жумабек ҳам буйш келадиганлардан эмас. У вақт ўтказмай, Сорагулнинг гапини илиб кетди:

Сиртинг одам шапқали, тилинг жилан,
Барасинг, қаранг қалғир, қайда кетип?
Қўс туйме ўмравунга жарасип тур,
Журип эм устайин деп аусе этип!

Бу гал йингитлар қийқиришиб, чапак чолишди. Сорагул яна илиб кетди:

Қўй бала, бўл сўзинге синалмаймин,
Тилинге жалған айтқан кўналмаймин,
Исси бар туймемнинг, ауре бўлма,
Қунинг жетпес қимбатти бералмаймин...

Яна қийқириқ бошланди. Акмал ака нуқул «Офариин!» дерди, холос. Кўриниб турибдики, Жумабек ютилиб қолди. Жавоб қилишга энди унинг тили қисқалик қилиб турарди. Шунингдек, Сорагулнинг «Тилинге жалған айтқан кўналмаймин» дегани ҳам бежиз эмасди, албатта. Одамларнинг гапига қараганда, Жумабекнинг отаси Супабек ота Сорагулникига ўзи совчи бўлиб борган экан. Шунда қизнинг отаси: «қорага берадиган хўжа қизи йўқ» деб кўнмабди. Супабек отанинг бу гапдан жаҳли чиқиб: «Эй, не деб ўттап ўтирсин? Сен хўжасин, биз қарамиз, ахиретке бирга барамиз!» деб этагини билан Жумабек ўртасидаги илгариги яқинлик анча совуб қолган дейишади. Ҳалиги индамай қолганига қараганда айбнинг кўпроғи Жумабекда бўлса эҳтимол! Шундан кейин Жумабек бошқа, Етимлар овулидан уйланмоқчи бўляпти. Буни Сорагул эшитмаган деб ўйлайсизми? Ҳалиги аччиқ-чучук гаплар шунинг учун эмасмикин?

Дам олиш тугаб, яна иш бошланиб кетди. Кечқурун Акмал ака ким қанча ариқ қазиганини «А» ҳарфига ўхшаш ўлчов таёғи билан ҳисоблаб, дафтарчасига ёзиб олди.

Қуёш ботиб, подалар қайта бошлади. Одамлар ҳам тўда-тўда бўлиб, бири эшакда, бири яёв қишлоққа қараб йўл олишди.

Хув ана, катта йўлда Эшмат аканинг ҳўкиз араваси, шаҳардан келаётган бўлса керак. Қарсақлиннинг нариги томонида ўтлаб юрган подалар ҳам қишлоққа қараб юзланди. Супабек отанинг қичқириғи ҳам баралла эшитила бошлади...

Акмал ака эшакда, мен пиёда одамлардан олдинроқда борардик.

— Мирзо Сарвар,— деди Акмал ака секин.

— Лаббай?

— Мана энди Фарҳод ўртоғингизга хат ёзсангиз бўлади.

— Ростданми?

— Кечқурун киринг, биргалашиб ёзамиз.

Орқамиздан одамлар етиб келиб, гапимиз узилӣб қолди. Бир ёқдан қизлар ашула бошлаб юборишганди:

Дағёнинг ўртасида сол боради,
Сол устида тўтиқуш ёлборади.
Тўтиқуш боласига дон беради,
Хар киши севганига жон беради...

Тўққизинчи боб

Лъзам иккаламиз шаҳардан қайтиб келянимиз... Иккаламиз икки эшакда. Қуёш сийрак, юпқа булутларни ора-лаб, уфққа оғиб қолган бўлса ҳам, ҳали тушки тафти сўнмаганди. Ҳаво дим, гир этган шабада йўқ эди. Биз хаёл суриб келардик.

Ҳа, айтгандек, шаҳарга нима учун тушганимизни айтиб берай: кеча кечқурун Акмал ака билан ишдан қайтиб келсам, ойим бизлардан илгарироқ келиб, у-бу қилаётган экан.

— Келдингми, болам, сигирларингга қара,— деди.

Камзулимни ечиб, чопганимча поданинг олдига чиқиб кетдим. Пода энди қишлоққа кириб келаётган эди. Болаларнинг қий-чуви-ю, сигирларнинг мўраши, подачининг баъзи бебош сигирларни бақириб қайтарниш, итларнинг вовуллаши... ҳатто мана шундай шабадасиз оқшомда сигир туёқларидан кўтарилган оппоқ чангнинг каттакон кўрнага ўхшаб ҳавода қалқиб юриши — ҳамма ҳаммаси қишлоғимизда ҳар кунни такрорланадиган манзара эди. Лекин шунга қарамай бу манзара ҳар кунни янги, ҳар кунни қизиқ бўлиб кўринади менга. Кундузи далада, кўчада кўролмаган болаларингни оқшом шу ерда кўрасан. Хув ана, чанг орасида Ҳасан кўзойнак

ола сигирини олдига солиб, тарғил сигирининг думидан ушлаганча қийқириб кетиб бораяпти. Ёши анчагача бориб қолган болага ярашмаган қилиқ...

Розиқ, Абдунабилар ҳам шу ерда. Сунабек ота келяпти таёғини дўқ-дўқ этказиб. Маржонбек у ёқдан-бу ёққа чошиб, четга чиққан сигирларни қайтариб юрибди:

— Ай кўзайнектинг тарғили, қайт бери, қарасан тек-кир!..

Баъзан шундай пайтларда жаҳли чиқиб кетса, сигирларни ҳам эгасига ўхшатиб сўкарди у.

— Кўжангга уқсамай ўл, сумилтирик! Кирмеген кўранг жўқ!..— дейди у баралла қичқириб. Буни бутун қишлоқ эшитди назаримда. Баъзи сигирлар шундай маҳалларда шохини бигиз қилиб, Маржонбекка ўдагайлайди ҳам. Шунда у яна таёғини кўтариб пўппаса қилди:— Мал бўлайин десенг Изекенге уқсама, мўйнингга пишақ тартилғир!..

Бизлар қотиб-қотиб куламиз...

Сигирларни олиб кириб, ўрнига боғладим. Ойим уларни бирпасда соғиб, икки челақ сутни қўшнингкига тегушикка олиб чиқиб бериб кирди. Кейин сандал атрофида овқат ичиб ўтирганимизда:

— Бурус кунни чаловга чиқар экансанлар. Шаҳарга, бобонгнинг олдига тушиб чиқмайсанми?— деди менга.— Сарёғ билан сузма тўпланиб қолди. Кўйлаклик мато ҳам олиб қўйдим дедди. Ҳадемай май байрами келяпти. Синглингга кўйлак керак... Бир ишга тушиб кетганидан кейин, қўлинг бўшамай қолади, болам. Имтиҳоннинг бўлса яқинлашиб қолди...

— Майли,— дедим косамнинг тағини ялаётиб.— Бир ўзимми?

— Аъзам ҳам тушмасмикин?

— Билмадим.

— Сўраб боқ.

Аъзамларникига чиқсам, Пўлат амаким билан Манзура келин оғини ҳовлида юришган экан.

— Аъзам уйдами?— деб сўрадим улардан.

— Уйда Акмал аканг билан ишлаб ўтиришибди.

«Ишлаб ўтиришибди!» Наҳотки кундаликни Аъзам ёзаётган бўлса? Иккаламиздан бошқа ҳеч ким билмасин, деганди-ку Акмал ака?

Кирсам, ростдан ҳам Акмал ака нималарнидир айтяпти, Аъзам қитир-қитир қилиб ёзаяпти.

— Э, келинг, мирзо Сарвар,— деди Акмал ака бошини кўтариб ва менинг эшик олдида ҳайрон бўлиб тур-

ганимни кўриб.— Мана, мулла Аъзам билан Фарҳодга хат ёзипмиз.

Ичимда «хайрият!» деб илжайдим. Хатни ёзиб бўлишди. Энди уни туморча қилиб, сиртига адресини ёзиш керак.

— Адресини мен ёзай?— дедим.

— Майли, ҳуснихатсиз,— деди Акмал ака. Лекин, кўриб турибман, бу ганим Аъзамга сал ёқишқирамади.

Мен хатни туморча қилиб букладим-да, Акмал акага қарадим. У айта бошлади. Мен ёза бошладим:

— «Тошкент шаҳри. Тахтапул кўчаси, 5 уй. Дониёров Фарҳодга». Ёздингизми?

— Ёздим.

— Баракалло. Энди Қарқаралининг адресини ёзинг. Ёзиб бўлиб, конвертни Акмал акага бердим. У конвертни қимматбаҳо бир нарсасдек эҳтиётлаб ушлаб, ичида ўқиб чиқди.

— Хўш, энди бунни қандай жўнатамиз?

— Почтальонга берамиз-да,— деди Аъзам.

— Мен эрталаб шаҳарга тушмоқчиман. Ўзим олиб кетиб, вокзалдаги почта қутичага ташласам-чи?

— Жуда соз!

Шунга келишдик.

Шу маҳал ҳовлидан кимнингдир овози эшитилди:

— Акмал ака борми?

— Бор. Уйда,— деди Пўлат амаким. Эшик очилиб, уйга колхоз секретари кириб келди.

— Ассалому алайкум. Сизни оқсоқол сўраяптилар. Чиқаркансиз.

Акмал ака ҳайрон бўлиб қолди. Бунни секретарь бошқача тушунди шекилли, ўзинча яна изоҳ берган бўлиб:

— Идорага,— деди-да, чиқиб кетди.

Акмал ака «нима гап?» дегандек елкасини қисиб, аста ўрнидан турди. Тумор хатни беришини ҳам, бермаслигини ҳам билмай, бир оз иккиланиб турди-да, кейин таваккал дегандек менга чўзди. Олдим. Кейин ўзи оёғи тортмайроқ идорага чиқиб кетди.

Аъзам иккаламиз бир оз индамай ўтирдик.

— Эртага шаҳарга тушмайсанми?— деб сўрадим мен ундан, ниҳоят.— Ойим ёғ, сузма йиғилиб қолди деяпти.

— Дадамдан сўрай-чи.

Аста ўрнимдан турдим. У ҳам турди.

— Бўлмаса сўраб боқ, бирга тушиб чиқамиз.

— Майли.

Кўчага чиққанимиздан кейин ундан сўрадим:

— Хатда нима деб ёздинглар?
— Эсон-омонман. Кейин, Қарқаралидаман, ишлаяпман... Мендан хавотир олманглар, деб ёздик.

— Тағин?

— Тағин, келаман, деб овора бўлиб юрманглар. Кузгача ўзим бориб қоламан. Кейин, Фарҳоднинг ўқишлари қалай, деб ёздик. Қизини ҳам сўради. Хаҳ, қара, отини эсимдан чиқариб қўйибман.

— Майли. Даданг хўп-деса, менга айтасан, бўптими?

— Бўпти.

Ашча қоронғи тушиб қолган эди. Уйга яқинлашганимда узоқдан ашула эшитилди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,
Ҳил-ҳили ёр, ҳил-ҳили!

Ким экан бу бемаҳалда ёлғиз ашула айтиб юрган?

* * *

Шундай қилиб, эрталаб Аъзам иккаламиз икки эшакда шаҳарга тушдик. Тўғри бобомлариникига бордик-да, эшакларимизни олиб келган нарсаларимизни қўйиб, ўзимиз Фарҳодга ёзилган хатни жўшатиш учун кўчага чиқдик. Хатни почта яшигига ташлаб, кноскадан уч-тўрт газета олиб, кейин бозорга тушдик. Узун-узун тахталар олдида эғни-бошидан ёғ ҳиди анқиб турган семиз-семиз ўрис хотинлар, этаклари оёғига ўралашган ўзбек, қозоқ аёллари чигит ёғига пиширилган сомсалар, яхна ғоз гўшлари, мол туёқлари, пиширилган тухумларни сотиб ўтиришарди. Бир қозоқ аёл айрон шопирарди... Иштаҳани қитиқлайдиган хушбўй ҳид бутун расталарни тутиб кетган эди. Аъзам иккаламиз тупукларимизни қулт-қулт ютиб, бир-биримизга қараймиз. Бошига пилотка, эғнига гимнастёрка кийиб, бир оёғини оқ дока билан қалин қилиб ўраб олган қўлтиқ-таёқли аскар йигит қўлидаги нарсасини кўз-кўз қилиб бақирарди:

— Махорка, махорка! Первий сорт! Олинг.

Латта-путта бозорига ўтгандик, бизнинг қишлоқдан келганимизни сезишди шекилли, атрофимизни дарров бир гала у-бу кўтариб юрганлар ўраб олишди:

— Қимга ғалифе шим! Шим олмоқчимдингиз, ука?.. Мана...

— Солдатча этик. Армонда қоласан.

— Ханжар, немецкий, ялтиллайди!

— Фонарь, фонарь... Мана, арзон бераман.

— Мана буни кўринг, шивёт, худди ўзингизга ўлчаб тиккандек,— деб бир учқур йигит Аъзамнинг елкасига қўлидаги қора костюмини ёпди:— Ола қолнинг, арзон қилиб бераман. А, лаббай? Э-ҳа, пулингиз йўқми?.. Сариеғми, буғдойми — алмаштираверамиз...

Оломон орасидан гангиб, зўрға қутилиб чиқсак, мункиллаб қолган бир кампир ориқ қўлларини чўзиб бир нима дегандек бўлди. Ёнига борсак, кир-чир кўйлагининг енгидан бир қоғоз чиқариб, эҳтиётдан атрофга аланглаб деди:

— Заборний керак эмасми, болаларим?

Бош чайқаб ўтиб кетдик.

Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ. Поезд йўли бўйлаб аста кетиб боряпмиз. Йўл бўйида челак кўтариб, кўмир териб юрган болалар: «Эшелон, эшелон келяпти!» деб қичқиршиб, ўзларини четга олишди. Бирдан узоқдан паровознинг ҳорғини товуши эшитилди. Салдан кейин станцияга кираверишдаги йўл бўйига тикилган семафор кўтарилди. Бизлар ҳам бир чеккага чиқиб, поезд келишини кута бошладик. Кўп ўтмай у «оҳ-ух» қилиб станцияга кириб келди. Кўзимизни узмай қараб турибмиз... Қизил вагонларда бирининг қўли, бирининг оёғи боғланган, бири эса қўлтиқтаёққа суянган солдатлар... Баъзилари тикка туришибди, баъзилари ўтиришибди... Оқ дока билан бошини танғиб, устидан чучвара қалпогини бостириб кийиб олган солдатнинг гармошкаси авжида. Вагонлар шақир-шуқур қилиб, ўтиб кетди. Поезд вокзал олдига бориб тўхтаганда, бозордаги аёллар нарсаларини кўтаришиб югуришганча солдатлар томон ёпирилишди...

Қарасам, Аъзамнинг кўзларида ёш. «Ҳа?» десам, «ўзинг-чи?» дейди.

Нега кўз ёши қилмайлик? Аъзамнинг акаси, меннинг эса дадам фронтда...

Иккаламиз шалпайиб, бобомникига қайтиб келдик. Бобом уйда экан. Меҳрибонлик билан кутиб олди. Пешоналаримиздан ўпди. Кейин бир оз ўпка-гина ҳам қилди.

— Қаёқда санқиб юрибсизлар? Ахир олиб келган нарсаларинг иссиқда айниб қолишини билардиларинг-ку. Яхшиям келиб қолдим. Бўлмаса...

Мен ич-ичимдан қувондим. Демак, бобом олиб кел-

ган сузмаларимизни, сариёғларимизни саранжомлаб қўйибди. Яшанг, меҳрибон бобоим!

— Кампир, ҳой кампир,—деб қичқирди бобом бувимга.—Мана бу бўталоқларингга қара, жуда очга ўхшайди.

Бувим бизларни яхшилаб меҳмон қилди. Оппоқ булка нои, холвайтар... қанд, туршак! Қоринларимиз тўйиб, ётиб дам олдик. Бобом билан ундан-бундан гаплашдик...

Кун қайтгандан кейин яна йўл тараддудини кўра бошладик.

— Сарвар,—деди бобом менга юзлашиб.—Бугун сизларга бозор қилиб бера олмадим. Чунки, кечқурун бозорнинг мазаси қочади. Эрталаб дон-дун ола билсам, Эшмат акангдан бериб юборарман.

— Ҳўн.

— Ойнинг бошқа ҳеч нима демаганмиди?

— Кўйлаклик мато олиб қўйдим, деган экансиз...

— Ҳа, айтмоқчи... Ҳой кампир, анов кунги читни ўраб, хуржунга сол,—деди бобом. Кейин яна бир нарсани эслагандек бўлиб, сўраб қолди.—Бу, Иззатулланинг нечта сигири бор?

— Иккита.

— Қизиталоқнинг ўгли кунора бозорга келади. Худди ўнта сигири бордек...

— Билмадим.

* * *

— Бизлар эшакларимизга миниб, Қарқаралига йўл олдик.

Қорачиқдан ўтиб, Қарсақлига яқинлашганимизда, қаршимиздан бир қора кўринди. Яқинлашиб келганда танидик. Ҳасан кўзойнак дадаси миниб юрадиган қора йўрғада йўртиб келаётибди. Шундай ёнимизга келганда:

— Ҳа, йўл бўлсин, кечлатиб?—деди Аъзам.

— Шаҳарга,—у шундай деди-ю, ўтди-кетди. Бизлар бир-биримизга қараб, елкамизни қисдик. Шаҳарга одатда қишлоқдагилар эрталаб тушиб, кечқурун қайтиб чиқишарди. Кечқурун тушган одам қўнмасдан чиқолмасди. Қўнса керак, деб ўйладим. Бобомнинг бояги гапини ҳам ўйлаб кетдим. Бизларда ҳам иккитадан сигир бор, шаҳарга ўн беш кунда бир марта тушамиз...

Бу кўзойнак бошқаларникини ҳам олиб тушса керак-да. Тайёр кўлик бўлгандан кейин...

Шу хаёллар билан Аъзам иккаламиз Акмал акалар ишлаётган жойга келиб қолибмиз.

— Юр, Аъзам, ариқ чопаетганларни кўриб ўтамиз,— деди.— Бугун битиришгандир.

— Юр.

• Бурилдик. Борсак, ариқнинг қазилиб битишига озгина қолибди. Акмал аканинг қўлида ҳам кетмон, ариқ бўйида юрибди.

— Ҳорманглар,— деди Аъзам худди катта кишилардек.

— Э, келинлар, йигитчалар,— деди Акмал ака.— Қани, ёш келса ишга деган. Озгина қолди, қарашворинглар...

Иккаламиз ҳам эшакларимиздан сакраб-сакраб тушдик-да, шаҳарда киоскадан олган газеталаримизни Акмал акага бериб, кетмонга ёпишдик.

— Баракалло! Йигит деган бундоқ бўпти,— деди Акмал ака ариқ бўйига чўққайиб. Кейин қулоқчинини счиб, пешонасини артди. Сочини устарада қирдирибди.

— Акмал ака, сочингиз қани?

— Уста келиб олиб кетди. Олдирса яхши ўсармиш.

— Олдирмасангиз ҳам қўймасди-да, домла,— деб кулди Акбар шайтон кафтига туфлаб.— У сартарош меҳнат кунини киши бошига олади.

— Не, шундоқми?

Шу тахлит ҳазил-мутойинба давом этарди. Аъзам иккаламиз иккита кексароқ аёлнинг қўлидан кетмонини олиб, ариқ чопяпмиз. Акмал ака ҳалиги аёлларга жавоб бериб юборди-да, ариқ бўйига чўққайиб, шаҳардан олиб чиққан газеталаримизни кўра бошлади. Иш бирпас ҳам тўхтамасди. Бир маҳал йигитлар тўдасидан Акбар ариқ бўйига чиқиб, Жумабекка рапорт бера бошлади. Унг қўли чаккасида.

— Уртоқ командир, ротамиз белгиланган пунктни бир ҳамлада ишгол қилди. Ҳеч қандай талафот йўқ. Фақат...— деб орқасига айёронга қараб кўйди-да, чарчаган бўлса керак, ариқ ичида чалқанчасига ётган Жалилга ишора қилиб, гапида давом этди:— Фақат битта Жангчимиз қаҳрамонларча йиқилди!

Ҳамма гур этиб кулиб юборди.

— Нафасинг мунча совуқ! Э-э...— деб чўзилиб ўрнидан турди Жалил.

— Рухсат этинг, ўртоқ командир, ғарбий фронтни

очишга!—деб қизлар ишлаётган томонга ишора қилди Акбар.

— Рухсат!—деди Жумабек кулиб.

— Отряд, смирно! Кетмонлар елкага, қизлар участкасига марш!

Шу пайт:

— Ҳой болалар! Бери келинглар!—деб қолди Акмал ака. Қўлида газета, ўзида йўқ хурсанд.—Бир минутга...

Иигитлар нима гап дегандек ҳайрон бўлиб Акмал аканинг олдига келишди.

— Мана,— Акмал ака газетани баланд кўтарди.— Қўшинларимиз кеча Одер дарёси бўйида иттифоқчиларимиз қўшинлари билан учрашибди. Фашист газандалари катта талафот бериб, Франкфурт шаҳрини ташлаб чиқибди. Эндиги марра Берлин!

— Ур-ра-а!—деб бақирди кимдир. Бошқалар ҳам унга қўшилишди.

— Энди бораверинглар,—деб Акмал ака болаларга мамнун боқди.—Гап тамом. Ишга...

Қуёш ботган пайтда қизлар участкасида ҳам иш тамом бўлди. Ҳамма уст-бошларини қоқиб-силкиб ариқдан чиқди.

— Раҳмат, укалар, сингиллар,—деди Акмал ака хурсанд бўлиб.—Ҳайтовур бошқармага берган ваъда-мизнинг устидан чиқдик. Чарчамадингларми?

— Нега чарчар эканмиз, домла,—деди Акбар.— Сунабек отам айтадилар-ку, эли бақувватнинг бели бақувват, деб. Ҳали белимиз бақувват бизларнинг, домла.

— Тўғри, элимиз бақувват. Қаранг, фашистларни зирқиратиб ўрдасига яқинлаштириб қўйдик... Хўп, энди яхшилаб дам олинглар. Эртадан бошлаб чаловга чиқамиз.

Одамлар қишлоққа қараб йўл олишди. Йўлда Акмал ака ён чўнтагидан буқлоғлик қоғоз чиқариб менга берди, мен уни дарҳол чўнтакка урдим. Уйда ўқийман.

Уйга борсам, сигирлар подадан қайтиб келибди, ойм уларни соғиб, тегушикка ҳам олиб чиқиб улгурибди. Энди ечинай деб турсам, Маржонбек қичқириб қолди:

— Оши ҳалол!

Қўлимда бир бўлак нон, битта бўш пиёла, ҳовлига чиқдим. Нонни бериб, қовоқдаги оши ҳалолдан озгина сўраб ичмоқчиман... Чиқсам, Маржонбекнинг олдига Таташ жинни турибди: қовоққа қараб қиқир-қиқир

кулади. Қорни оч экан. Маржонбек олиб келган катта пиёлани тўлдириб, унга оши ҳалол қўйиб берди. У бир зумда пиёлани бўшатди. Кейин раҳмат ҳам демай, елганича жўнаб қолди. Сал ўтмай яна ўша таниш ашула эшитилди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,
Ҳил-ҳили ёр, ҳил-ҳили.

— Бу ким?—деб сўрадим Маржонбекдан оши ҳалол хўплаётиб.

— Ким бўларди, Таташ-да.

— Ие, янги ашула ўрганибди-да!

— Ҳа, илгариги ашуласини биров бу ёқда турсин, ўзи ҳам тушунмас эди.

— Уб-бў Таташ-эй! Қара, туппа-тузук айтади-я!

Маржонбек кетди. Сал ўтмай нариги ҳовлидан овози чикди:

— Оши ҳалол.

Уйга кирдим. Ойнимга бобом тайинлаган гапларни айтдим. Овқатдан сўнг, сандалга ўтирдим. Олдимда Акмал аканинг кундалиги. Бир бошдан кўчира бошладим.

«16 апрель. Кеча кечқурун мени биринчи марта бошқармага чақиришди. Бор - йўғи олтига эркак, иккита аёл қатнашди! Иззатулла ака ҳам бор. Биринчи бор кўзларимиз бир-бирига тўқнашди. Инсон меҳри кўзида дегуви эдилар. Лекин мен бу кўзларда меҳр кўрмадим. Оқсоқолни меҳрли деса бўлади. Отамиз тенги - ю, юзларида олов ёниб турибди. Аҳмадовнинг прокуратура идорасида айтган гаплари тўғри чиқяпти. Оқсоқол чўрткесар одам экан... У киши мени кўп мақтади... Одамларга яхши мусмалда бўлаётган ва бўш вақтларимда газета хабарларини ўқиб бераётган эмишман. Инининг сифати ҳам, ҳажми ҳам ошганмиш ва ҳоказо...»

Бу гаплар тўғри-ю, аммо ишчи бошқармада шарҳлан жоизмиди!

Менга энг маъқули шу бўлдики, ишонч билдиришди. Чаловга ҳам сиз раҳбарлик қиласиз, дейишди. Ишонч! Қанчадан бери қидириб юрибман бу ишчинни мен? Мана, етти йил бўляпти уни қидирганимга! Назаримда, энди уни қидириб юрган йилларим қисматимдек бўлиб орқанда қолгандек кўринарди. Ишонч менда руҳ пайдо қилди. Мен бир мажруҳ қуни эдим, у менга қанот бахш этди. Бошқармада йигит-қизларнинг эътирозини айтишига журъат қилдим: «Икки кундирки, Ҳасан кўзойнак туяда қатиқ ўрнига айрон олиб келади. Ахир айрон ичиб ишлаб бўладими?» «Биз бунга фермага — Исой бобога айтмиш... Одамлар чаловда сув кечиш ишлаши керак. Сув одамни сўриб ташлай-

ди. *Бир маҳал иссиқ овқат ҳам ташкил қиламиз» деб ваъда берди оқ-соқол.*

Кейин менга жавоб бершиди. Бошқармадан қушдек енгил сезиб чиқдим ўзимни!...»

Ўнинчи боб

Чаловга чиққаннимизга уч кун бўлди.

Айтгандек, чалов нима, биласизми? Чалов—сувда ўсадиган яшил толали ўсимлик. Жуда қалин ўсади. Ҳар йили баҳорда бир марта уни тозалаб турилмаса, қишлоққа оқаётган ҳозирги сувнинг ярми ҳам бормайди.

Қорачиқ деган сойимиз бор. Шу сойдан қишлоғимизга бир ариқ чиққан. Уни Белариқ деб аташади. Бу ариқ шаҳар билан Қарқаралнинг ўртасида—белида бўлгани учун шундай деб аташса керак. Уч кун бўлди — Белариқда кўкрагимиздан сув кечиб, чалов оляпмиз. Бор-йўғимиз ўн киши. Акмал акадан бошқа ҳамманинг қўлида ўроқ. Сувни вақтинча бошидан тўхтатиб қўйган бўлсак ҳам, ариқ чуқур бўлгани учун, кўлмак сувнинг ўзи ҳам баъзи жойларда кўкракдан келарди. Ариқ ичи майда қамиш, қўга... Чаловни олишга халақит беради. Аҳён-аҳёнда икки оёқларимиз ўртасидан, қўлтиқларимиз тагиларидан шув этиб сув илон ўтиб қолади. Баъзи кўрқоқ болалар сувни чалп-чулп кечиб, ариқ бўйига қараб қочиб чиқишади. Мен кўрқмайман демоқчи эмасман. Ҳар ҳолда илон — илон... Эрталаб сувга тушгинг келмайди. Совуқ бўлади. Тананг ёсканади. Қуёш тиккага келганда баданинг сал ўрганани-ю, бироқ бошингдан офтоб ўтиб кетади. Фақат булутли кунларда маза. Бироқ башарангга тез-тез сув тегиб, офтобда қурийверса ҳам бўлмас экан. Нақ чаккаларнинг тиришиб ёрилиб кетай дейди.

Назаримда, ишимиз унмаётгандек кўринарди. Кунига уч юз, уч юз эллик метр ариқнинг чаловини олардик. Чалов инҳоятда қалин бўлиб, бунинг устига ариқ ҳам чуқур эди. Қалин чаловни қиргоққа кўтариб олиб ташлаш жуда мушкул эди бизларга.

Мана, чаловга чиққаннимизга уч кун бўлди. Лекин шу уч куннинг ўзи ҳам анча мадоримизни олиб қўйди. Бироқ руҳимиз тетик, ҳазил-мутойиба ҳали ҳам авжнда эди. Чаловда қизлар, жувонлар йўқ бўлиб, фақат болалар, йиғитлар эдик. Ҳозир орамизда фақат Жумабеккина йўқ эди. Чунки бугун унинг тўйи. Ҳаммамиз тўйга айтилганмиз, кечқурун боришимиз керак. Бошқа-

лар: Розик ҳам, Абдунаби ҳам, Аъзам ҳам—ҳаммаси шу ерда...

Султон бобо айтган гапининг устидан чиқди. Тушда бир маҳал иссиқ овқат қилиб беряпти. Ёрма гўжа! Акмал аканинг ўзи қилади. Бунинг устига, сувдан унча-мунча балиқ тутиб, пишириб еб турамыз. Аммо Ҳасан кўзойнак туяда олиб келадиган қатикда на маза бор, на матра. Исои бобога одам юбориб сурништирак, мен бузилмаган қатик бераман, агар ишонмасанглар текшириб олинглар, деб анча хафа бўлибди. Шундан кейин Ҳасан кўзойнакдан шубҳалана бошладик. Мен тунов кунини шаҳарга тушганимда бобом айтган гапини айтиб бердим: болалар ҳайрон бўлишди.

— Суюлтириб олиб келганга қараганда, сув қўшса керак-да, лаънати,— деди Акбар.

— Ферма билан Белариқ ўртасида сув йўқ-ку, қаёқдан олади?

Бизлар чуғурлашиб турганимизда Акмал ака келиб қолди. Шундай бўлса ҳам Акбар гапида давом этаверди:

— Ламаймизмипой?

— Дайқан либқи?— деди Аъзам.

Акмал ака «бу қанақа тил!» дегандек бизларга қаради. Бизлар мактабда шунақа тилда гаплашардик майнабозчиликка. Масалан, бир сўзини айтмоқчи бўлсак, у сўзининг охириг бугинини олдига олиб гапираверамиз. Қизларники бошқа. Улар, масалан: «уйга кетасанми?»— демоқчи бўлса: «ултишга келтишасанми?» деб гапиради. Ҳозир Акбарнинг бундай гапираётганининг сабаби майнабозчилик эмас, балки Акмал акага билдирмай, Ҳасан кўзойнакни ўзимиз пойлаймизми, дейтган эди. Аъзамнинг қандай қилиб, деган сўроғига жавоб берди:

— Татўрт лабо либбў лаймизмипой. Римизби, маннингфер нидаё, римизби таўр дайўл. Михўп?

— Тибўп.

— Чонқа мизбошлай?

— Рби атдансо нгеў.

Акмал ака бир оз ҳайрон бўлиб турди-да, охири чидаёлмади шекилли, сўради:

— Ҳой, болалар, бу қанақа тил ўзи? Нима деяпислар?

— Тагин бир соатдан сўнг тўртта бола бўлиб Қорачиққа балиқ тутгани борамиз. Акмал ака руҳсат берармикин, деяпмиз,— деди Акбар айёрона кулиб.

— Боласи тушмагурлар-эй. Шу гап экану, тўғри гапириб қўя қолсаларинг бўлмасмиди?

Абдунаби қиқирлаб кулиб юборди. Билдириб қўймас-са эди, деб турибмиз ичимизда. Акбар шайтон бунинг ҳам иложини топди.

— Абдунаби, Аъзам, Сарвар, қани бир ҳаракат қилайлик... Ҳадегунча балиқ овига борадиган маҳал ҳам бўлиб қолади.

Ишга тушуб кетдик. Акмал ака овқатга уйнай бошлади. Учоқ кечаги жойда бўлгани учун бизлардан анча нарида қолиб кетганди.

— Акмал акага ўтти йнғиб бериш керак,— деди Аъзам.

— Озгина ишлайлик. Кейин бориб туяқорин судраб келамиз.

Туяқорин деган нарса ростдан ҳам туянинг қорнидек катта бўлади, сал шамол турса, илдизидан қўпорилиб, юмалаб юради. Тикани кўп бўлгани учун уни ўша қўпорилган илдизидан ушлаб олиб келмаса, қўлга санчилади.

Овқатга чамаси ярим соатлар қолганда тўрт бола ариқдан чиқиб, тўртта туяқорин судраб келдик. Акмал ака миннатдорчилик билдирди. Сўнг қозонига сув қуяётганда рухсат сўрадик.

— Балиққами энди?— деди у қаддини ростлаб.

— Ҳа,— деди Акбар Акмал акага ва бизларга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли-ю, кечикмай келинглар. Ҳадемай қаттиқ ҳам келиб қолади.

— Хўп.

Биз кийимларимизни ҳам киймасдан, чопганимизча йўлга тушдик. Ферма билан Белариқ ўртаси уч километрча келарди. Урталикда тўп-тўп жинғил, тўронғиллар ўсиб ётарди. Худди тўқайга ўхшайди... Орасига кириб кетса, отлиқ у ёқда турсин, туя минган ҳам кўринмай кетарди.

Тўрт бола тўрт жойда Ҳасан кўзойнакни кутиб турибмиз. Бошларимиздан, баданларимиздан офтоб ўтиб борарди. Атроф жимжит. Фақат қасрдадир, сояда чигиртка иссиқдан нолиб чирилларди. Қасрдадир бўз-тўрғай бўзларди. Менинг шундоқ тепагинида бир сўфитўрғай худди тушай деса тушолмаётгандек бир жойда туриб қанот силкиб вижирларди. Буни Акбар кўрса, унга ҳам ҳазил қилган бўларди: тушолмайдиган бўлсанг нега чиқасан, деб.

Жинғил туяларининг панасида пойлаб турибмиз. Бир томондан офтоб куйдириб борарди, иккинчи томондан

жинғилнинг тамакиникига ўхшаш аччиқ ҳиди димоғларимизни қичитарди! Бизлар иссиқдан бўғилиб, шифға терга тушиб кетгандик. Бўйинларимизга жинғил гули ёпишиб қичиштирарди. Шу турицимизда атайлаб қидириб келган одам ҳам тополмасди бизларни.

Ана, ферма томондан келаётган бир қора кўринди. Шу бўлса керак... Йўқ, у отлиқ экан, қишлоққа қараб ўтиб кетди.

Яна битта қора кўринди! Буниси албатта Ҳасан кўзойнак бўлса керак... Айтганимиз келди. Уша!

Болаларга «жойларнингдан қимирламанглар» ишорасини қилди Акбар. Ҳасан кўзойнак эса туясини савалаб, лўкиллашиб, тобора яқинлашиб келарди. Савалаган сайин бақирарди туя бечора. У етиб келиб, шундоққина ёнимиздан ўтиб кетди. Бизлар қимир этмай турардик. Туянинг овози анча узоқлашиб кетгач, бошларимизни кўтариб қарадик.

— Жинғилларни паналаб қорама-қора бораверамиз,

— Кетдик.

Бирдан туянинг қораси кўринмай, овози ўчиб қолди. Йўқотиб қўйдик. Энди нима қилдик, деб ҳайрон бўлиб турсак, Акбар жеркиб берди:

— Нима қилиб турибсизлар, юрмайсизларми?

— Қаёққа?

— Э, қанақасизлар!— деди Акбар яна жаҳли чиқиб. У осмонга имо қилди. Сал нарироқда, тепада беш-олтита қора зағчами, қора қушнинг палапонларими, айланиб учиб юришарди.— Тепада қуш айланса, тагида албатта бир гап бўлади.

Бизлар қушлар айланаётган жойини мўлжаллаб бораётгандек, Аъзам бирдан таққа тўхтади ва бармогини оғзига кўндаланг қилиб: «жим!» деди.

— Ана, ана, кўрдингми?.. Ҳув катта туя жинғилнинг тагига қара!

Ҳаммамиз аниқ кўрдик. Туя чўкиб ётарди. Ҳасан кўзойнак жинғил тагида ғимирлаб бир нарса қиляпти... Ана, туяга минди. Туя бир бўкириб, ўрнидан турди-да, йўлга тушди. Узоқлашгандан кейин ҳаммамиз югуриб бордик ўша жойга. Қарасак, жинғил атрофи шўрхок эмасми, топталавериш тупроғи чиқиб кетибди. Туя бир марта чўкканига бунчалик бўлмайди. Бир пайт Акбар жинғил тагидан каноп қопга ўроғлиқ катта бир нарсани судраб чиқди. Очиб қарасак, жигар ранг кастрюлька, ичида эндигина кувидан олинган ва ҳали унча етилмаган олпоқ сарёғ!

Ағрайиб қолдик.

— Вой даюс-эй!— деди Акбар.

Бизларга ҳамма нарса әсн бұлди; бу акам ҳар куни фермадан чиққанда туя жониворни савалаб, бақиртириб, лўкиллатиб келарканда, шу жойга етганда чўктириб, бидонларнинг оғизларини очаркан... Қарабсизки, икки бидондан икки килодан тўрт кило ёғ чиқиб турибди-да... Ҳар куни! Мана унинг шаҳарга кунора тушишининг сабаби!

— Қани, кўтаринглар!— деди Акбар.— Кўзойнак кетиб қолмасдан етиб боришимиз керак.

— Кетдик!

Икки бола қопнинг икки томонидан кўтариб, йўлни бошқа ёқдан солдик. Бирпасда етиб бордик. Хайрият, Ҳасан кўзойнак ҳам энди етиб бориб, туясини чўктириб турган экан — йўлнинг бу ёғига секин ҳайдайдн-да, хум-пар!

Каноп қопдаги нарсани бир чеккага олиб бориб қўйдик. Акмал ака кўзи илғаб қолган экан:

— Уҳ-ҳў, ўлжа катта-ку,— деди жилмайиб.

— Катта!— дедик.

— Лаққа тутдингларми дейман?

— Ундан ҳам зўрини...

— Қани кўрайлик.

— Кейин...— деди Акбар ялингандек.

Акмал ака Акбарнинг жавобидан ҳайрон бўлди-ю, елкасини қисиб қўя қолди.

Одатда соат бирлар чамасида чаловчилар бир литрдан қатиқ ичишиб, яна ишга тушиб кетишарди. Соат учларга бориб эса иссиқ овқат тайёр бўларди. Мана ҳамма товоқларини кўтариб, бидон атрофига уймалашди... Бидон очилиб, дастлабки литр қатиқ қуйилганди:

— Яна кечагининг ўзи,— деди Жалил.— Бундан айрон ичган минг марта яхши!

Акбар чидаёлмади. Жалил бориб бидоннинг ичига энгашиб қаради:

— Нега мунча суюқ?

Ҳасан кўзойнак индамади.

— Мен сендан сўраяпман,— нега мунча суюқ?

— Мен қасқдан биламан!— деди Ҳасан кўзойнак чақчайиб. Лекин нимадандир хавотири борлиги муштдек башарасидан биллиб турарди.

— Билмайсанми?

— Билмайман.

— Аъзам, олиб кел!— деб имлади Акбар. Аъзам ик-

каламиз бояғи каноп қопни келтириб, одамларнинг ўрта-сига қўйдик. Ҳасан кўзойнак турган жойида қотиб қолди. Одамлар ҳайрон. Акмал ака ҳеч нарсага тушунолма-май ҳаяжонда. Акбар қоп ичидан кастрюлкани олиб очди.

— Буни ҳам билмайсанми?

Ҳасан кўзойнакдан сало чиқмади.

— Сендан сўраяпман, итнинг боласи!— деб Акбар унинг қулоқ чаккасига бир тарсаки қўйиб юборди. Ҳасан кўзойнак ағанаб тушди. Ойнаги бир томонга учиб кетди. Акбар яна интилиб бораётганда болалар уни ушлаб қолишди. Акмал ака ўртага тушди:

— Тўхтанглар, нима гап ўзи?

Мен воқеани бир бошдан тушунтириб айтиб бердим. Ҳамма ғазабга минганди. Қўйиб берса — Ҳасанни кўзойнаги билан еб юборишгудек эди. Бари бир бўлмади: биринчи бўлиб қатиқ олган Жалил ўзини тутолмади: қўлидаги товоқни қатиқ-патиғи билан Ҳасан кўзойнакнинг башарасига қараб урди. Яхшиямки, кўзойнаги ерга тушган, бўлмаса ойнаси синиб, кўзини чиқариб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди!

Одамлар Жалилни ушлаб қолишди-ю, бироқ унинг оғзини ушлалолмади. Ҳасан кўзойнакнинг етти пушти қолмади. Жалил уни хумордан чиққунча сўкди. У бўлса гингшиб йиғлаб, башарасини артарди. Акмал ака аста бориб, уни қўлтиғидан суяб турғазди.

— Қани, бу ёққа юринг, ўғлим,— деб уни ариқ бўйига олиб келди.— Бир юзчаларингизни ювинг-чи...

Ҳасан кўзойнак юзларини ювди, артинди, кўзойнагини тақди. Акмал ака уни ариқ бўйига ўтқазди. Одамлар балога тикилгандек тикилиб туришарди.

— Қани, ўғлим, айтинг-чи, мана бу нима?— Акмал ака унга ариқдаги сувни кўрсатди.

— Сув...— деди Ҳасан кўзойнагини йилтиратиб.

— Сув нима демакдир?

Ҳасан кўзойнак саволга тушунолмагани ё ҳозирги аҳволга бу саволнинг нима алоқаси бор, дедими — миқ этмай тураверди.

— Сиздан сўраяпман?

— Билмадим...

— Билмасангиз, яхшилаб билиб олинг: сув — ҳаёт демакдир. Бу сув қишлоғингизга ҳаёт олиб боради, экинларингизни суғоради, дон беради, қовун-тарвуз беради, пахта беради... Тушундингизми?

— Тушундим.

— Энди мана бунга қаранг,— деди Акмал ака ариқ бўйдаги бир даста чаловни кўрсатиб.— Бу нима?

— Чалов.

— Буш нима учун оляпмиз сувдан?

— Сув тезроқ оқсин, деб...

— Сувнинг йўлини тўсмасин, деб-а?

Ҳасан кўзойнак бошини қимирлатди.

— Шу сув йўлидан, ҳаёт йўлидан мана бу говни,— деб Акмал акам уюлиб ётган чаловларни кўрсатди,— олиб ташлаётганларнинг насибасини туя қилган одамни нима десак бўлади?

Ҳасан кўзойнак индамади.

— Ундай одамнинг мана бу чаловдан нима фарқи бор?— Акмал акам титраб кетди. Жаҳли чиққанини биринчи марта кўришим, кўкариб кетаркан.— Вей, мушт-дек бошингизга шунча айёрлик қандай қилиб сиғди, а? Ким ўргатди. сизга бундай ишларни?

— Отасидан ўрганган-да!— деди кимдир. Шу заҳоти, нега эканини билмайман, тунов кунги Акмал аканинг кундалигида ўқиганим, Супабек отанинг бия билан қулун ҳикоясини эсладим.

Ҳасан кўзойнак йиғламолираб башарасини буриштирганча, ёнқ этмай ўтирарди. Акмал ака одамларга қараб деди:

— Қани, ўртоқлар, нима қиламиз буни?

Акмал аканинг у билан «сизлаб» муомала қилаётганини кўрган одамлар, бари бир унча қаттиқ жазо бермаса керак, деб ўйлаб туришарди.

— Энди бунга қаттиқни ишониб бўлмайди!— деди Жалил дўриллаб.— Чаловга тушсин. Шунда билади у бу ишнинг оғирлигини. Нима, бизлардан ортиқ жойи борми?

Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилди:

— Тўғри!

— Дуруст. Маъқул гап.

— Йўқ,— деди Акмал ака.— Хайрли ишга тўғаноқ бўлгани мана бу чаловдек четга чиқариб қўйиш керак. Шу одам ишларканми? Йўқ, ишлайдиган одамнинг турқи бўлак бўлади. Бу ишимизга фақат халақит беради, холос.

— Домла тўғри айтади. Нима, шунинг ёрдамига зор қолибмизми? Ариқни ҳам ҳаром қилади бу эна-гар!

— Энди, яхши йигит, шу дақиқадан бошлаб озод-

сиз, деди Акмал ака унга.— Узингизга енгилроқ, қўлингиздан келадиганроқ бошқа бир иш топиб олинг. Бу ишни эплай олмадингиз.

Ҳасан кўзойнак секин ўридан туриб, туя томонга йўл олди.

— Туяни ўз ҳолига қўйинг!— деди Акмал ака.— Бечорани шунча кундан бери бегуноҳ савалаганингиз ҳам етар... Йўнғичқа ўраётганларнинг улушини, мана бу болалардан бири элтиб беради.

Ҳасан кўзойнак аста йўлга тушди. Сал нарироққа борганда орқасига қараб нималардир деди. Эшитолмай қолдик.

— Аъзам, сиз туяга мишинг-да, нариги бидондаги қатиқни йўнғичқа ўраётганларга етказинг,— деди Акмал ака унга.— Илҳақ бўлиб ўтиришгандир. Эртага бошқа одам тайин қиламиз.

Аъзам туяга мишиб, йўнғичқа ўраётганлар олдига кетди. Акмал ака бўлса ўчоқ бошига бориб, касов билан қозон тагидаги оловни қўзгай бошлади. Ҳамма қовоғини солиб, кайфи бузилиб турганда, қатиқ ўтади дейсизми? Чаловчилар бир-бирига қараб имлашди-имлашди-да, ариққа, ишга тушиб кетишди...

Ун биринчи боб

Соат учлар чамаси. Акмал ака пиширган ёрма гўжани ичиб бўлиб, ариқ бўйидаги кўм-кўк майса устида чўзилиб ётибмиз. Одатда иссиқ овқат ичганингдан кейини бўшашиб, ётгинг, бирпас мизғиб олгинг келади. Аммо кўпчилик орасида ухлаш йилгит кишининг шаънига тузук бўлмайди.

Акмал ака ҳам икки қўлни бошига қилиб, чалқанча тушиб ётибди, нимадир ўйлайди. Эҳтимол, ўгли Фарҳодни, қизини ўйлаётгандир. Эҳтимол, Ҳасан кўзойнакнинг шумлигини ўйлаётгандир. Эҳтимол... Бояги хунук воқеадан сўнг унинг бир оз мазаси қочди, чамамда.

Лекин, назаримда, шу воқеадан кейин Акмал ака анча улгайгандек кўришарди. Қарқаралига биринчи келган кундаги нотавон аҳволини бир эсланг. Ўша пайтда шу бугунгидек дадиллик, журъат бормиди унда? Ўзатулла ака арзандасининг шармандасини чиқариб, ҳайдаб юбора олармиди у ўша пайтларда? Пўқ. У бунчалик журъатни қаердан олди, қаердан пайдо бўлди унда бунчалик дадиллик? Шулар ҳақида ўйлаб кетаман. Ўзимга

ўзим шундай деб савол бериб қўйиб, яна ўзим жавоб топишга уринаман. Баъзан хаёлан Акмал аканинг ўзига мурожаат қиламан. Эсимга тунов кунги кундаликка ёзганим Акмал аканинг ишонч ҳақидаги ажойиб гаплари тушади: «...бир мажруҳ қуш эдим, ишонч менга қанот бахш этди!..» Одамлар бор жойда ишонч бор экан. Шундай бўлгандан кейин Акмал акага журъат, дадиллик берганлар ҳам қанот бахш этганлар ҳам ўзимиз, анови ётган қоракўз йигитлар, қишлоғимиздаги барча яхши кишилар эди. Албатта, қуш — қаноти билан қуш-да!

Хаёлимдан ва шу қароримдан хурсанд бўлиб, тубсиз осмонга тикиламан, осмонни ола булут қонлай бошлагани. Сал-пал шабада ҳам бор. Фақат менмикни хаёл суриб ётган десам, бошқалар ҳам ўзича ҳар хил хаёлга берилиб ётган экан... Масалан, Жалил ёнидаги отнинг калласидек кесакка тикилиб ётган эди, бир маҳал Акбарга қараб деди:

— Худонинг қудрати билан дейман, Лайлатулқадр келса-ю, шу кесак олтинга айланиб қолса...

Акбар ўзича бошқа нарсани ўйлаб ётган эканми, жаҳли чиқиб кетди:

— Биринчидан, Лайлатулқадр аҳмоқ эмас, кундузи келса,— деди у.— Иккинчидан... Хўш, олтин бўлганда нима қилардинг?

— Сотардим-да...

— Қандай қилиб? Ким оларди?

— Оларди-да...— деди Жалил дўриллаб.

— Утган йилмиди Жамила келин ойинга эри нисилка юборгани? Шунда совуннинг ичидан тилла соат чиққан. Жамила келин ойи қўшнисидан озроқ доп олган экан, тилла соатни олиб чиқса, менга нон керак, деб олмабди. Шуми тилланинг қадри?

Уларнинг баҳсини Акмал ака ҳам эшитиб ётган экан.

— Олтин-кумуш тош бўлур, арпа-бугдой ош бўлур,— деб у ҳалиги йигитлар томонга бурилди. Сўнг бир сиқим тупроқ олиб, бурнининг тагига яқинлаштириб ҳидлади.— Ҳидини қаранг, тилладан ортиқ бўлса ортиқки, кам эмас.

Менга нима бўлди, билмайман. Шу кунларда биров бир нарса деса, ўша гапни ўзимча ўйлаб, ўзимча маъно берадиган бўлиб қолгандим. Қайси кун қўшнимиз тегушик олиб кирганда, ойимга: «Кўз тегмасин, Сарвархон ўғлингиз катталарга қўшилиб ақлли бола бўлиб қолди. Кеч бўлса, ўзидан кичик болаларга қўшилиб: «Ботмон-ботмон», «Оқ теракми, кўк терак», кундузлари «Лапта»

ўйнашдан қўли бўшамасди...» дебди. Шундаймикин-а?.. Мана, ҳозир ҳам Акмал аканинг ҳалиги ер, тупроқ ҳақидаги гапларига ўзимча маъно бериб ётардим: «Балки ўзининг туғилиб ўсган ерини соғингани учун шундай деяётгандир... Балки...»

Жалил ҳайрон бўлиб, ҳали ҳам Акмал акага қараб турарди.

— Нега мунча ҳайрон бўлиб қолдингиз, Жалилвой?— деб сўради Акмал ака ундан.

— Нега ундай деяпсиз, домла?

— Сизни билмадиму, агар ер шарининг ярми тилла, ярми ер бўлиб, биров мендан қайси томонда яшайсиз, деб сўраса, мен ҳеч иккиланмай, ер томонини танлаган бўлардим.

— Мен тилла томонини,— деб кулди Жалил.

— Билиб турибман, сиз бу гапни жўрттага айтяпсиз. Бироқ дилингизда шунақа ният ҳам йўқ эмас,— деди Акмал ака сал жилмайиб.

— Қаёқдан билдингиз?— деб юборди у қизариб. Ёнгитлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди:

— Узини шарманда қилди!

— Майли, сиз ер шарининг тилла томонини танланг,— деди Акмал ака жилмайиб.— Мен ер томонини. Лекин шунда ҳам бари бир сиз менинг олдимга нон сўраб келган бўлардингиз.

— Нима учун энди сизнинг олдингизга нон сўраб келарканман?

— Чунки мен ерда мана бунақа ариқ қазийман, сув чиқараман, экин экаман. Хўш, сиз-чи? Сиз мен қилган нарсаларнинг бирортасини ҳам қила олмайсиз! Шундоқ эмасми?

— Йўқ, бу хумпар тилла еб, тилла...— деди Акбар. Яна қий-чув кўтарилди.

Жалил тан берди шекилли, ипдамай қолди. Бир оз ўтгач, Акмал акадан сўради:

— Домла, неччига кирдингиз?

— Қирқ иккига.

— Қирқ иккига? Йилингиз нима?

— Иил ағдарини билмайман.

Жалил Акмал аканинг билмаган нарсаси йўқ, деб ўйлайди шекилли, унинг «билмайман» деган жавобидан ҳайрон бўлиб турди-да, гўё уни бир нозик қўлга туширгандек кулиб:

— Не, домла,— деди у бўйинни чўзиб,— сизнинг ҳам билмайдиган нарсангиз бор экан-а?..

Акмал ака бу гапнинг ҳазил эканини билиб, ҳазил билан жавоб берди:

— Ҳа, мулла Жалил. Ҳукумат домлаларга билган билимига қараб пул тўлайди. Агар билмаган нарсалари учун ҳам пул тўлайверса, унда хазина чидаш берардимми?

Йигитлар самимий кулишди.

— Қани энди, йигитлар, яна бир ғайрат қилайлик,— Акмал ака ўрнидан турди.— Ҳадемай кеч бўлиб қолади. Кун ҳам жуда ишлайдиган, салқин бўлиб турибди.

Яна иш қизиб кетди. Бироқ ҳазил-мутоиба бирпас ҳам тўхтамасди. Ҳаммага Супабек отанинг гаплари эрмак эди: Супабек ота ундай деган, Супабек ота бундай деган, деб кулишарди. Пайт пойлаб туриб, бировнинг оғзидан бир ғалатироқ гап чиқса бас, унга дарров Супабек отанинг сўзи билан жавоб қилишарди.

— Нега ағрайиб турибсан,— дерди Акбар Жалилга қараб.— Эмгаги борнинг ўнмаги бор, деган Супабек отам. Сал энгашиброқ ишласанг-чи.

— Нима ишинг бор, худо деб турибман,— дейди парво қилмай Жалил.— Алам қилаётган бўлса, сен ҳам худо дел

— Сенинг қудайингнан ўзимнинг ўйбайим жақси, деган Супабек отам...

Ҳазил бошланса бас, бечора Супабек отанинг балогардон бўлмаган жойи йўқ эди. Баъзан қизиқ гаплар шу ернинг ўзида тўқилса ҳам, унга сал-пал қозоқча аралаштириларди-да, Супабек отанинг номи билан боғланиб кетарди. Ҳатто иш тугаб, жўнашаётган пайтда ҳам Акбар:

— Супабек отам эшакка мана бундай қилиб минади,— дер эди эшагига минаётиб...

Қуёш ботиб борарди. Ҳамма кетиб тараддудида. Ҳаммамизда биттадан эшак.

— Мана бунини нима қиламиз?— деди Ўзам бояги Ҳасан кўзойнакдан қўлга туширилган канои қоп билан кашкулдаги ёғини кўрсатиб.— Ҳай, майли, керакли тошининг оғири йўқ, деган Супабек отам. Олиб кетаверайлик, асқатиб қолар.

* * *

Супабек отанинг ўтови Қарсақли сойининг бўйида, кўм-кўк майса устига тикилганди. Бу ер қишлоқдан бир чақирим четда бўлиб, жуда баҳаво жой эди.

Қарқаралининг ерлари жуда ғалати келади: оёқ босиб турган жойнигиздан қудуқ қазисангиз — суви чучук чиқади-ю, сал наридан қазисангиз — аччиқ чиқади. Қарияларнинг гапларига қараганда, адрасмон шўрхок жойда кўкармасмиш. Супабек ота ўтирган жой ҳам шўрхок бўлиб, адрасмон ўсмасди. Улар сувни қишлоқдан обкашда ташиб ичишарди. Сойдаги сув ҳам шўр эди. Бу бошқа маҳалларда унчалик билинмасди-ю, айниқса мана бундай тўй-ҳашам кунлари шундоқ билиниб турарди...

Шулар ҳақида ўйлаб, тўйхонага етиб келганимизни ҳам сезмай қолибман. Утов атрофи чиннидек тоза эди. Ерўчоқларда иккита қозон бир-бири билан баҳслашиб қайнаб ётарди. Теварак атрофини гўшт ҳиди тутиб кетганди. Дала жой эмасми, меҳмонлар уловларини сой бўйига боғлаб, тушовлаб қўйишибди. Акмал ака билан менинг эшагимни эса Аъзам шатак қилиб, уйга олиб кетган эди...

Утов атрофига, майса устига кигиз, шолча тўшалган. Хотин-халажларга алоҳида, эркакларга алоҳида, ўспиринларга алоҳида жой. Катталарга мўлжалланган жойда бир-иккита қозоқни қалпоқ кийган чоллар ёнбошлаб ётишарди. Кимдир, биров, эрмакка бўлса керак, дўмбира чертарди. Акмал акани бир оёғи йўқ, қўлтиқтаёқли йигит ўша ёққа бошлади.

Қош қорайиб қолган пайт. Утов атрофи гавжум. Аҳ-ён-аҳёнда одамлар орасидан Супабек отанинг овози эшитилиб қоларди:

— Айланайин ақсақал, тўрге шингиз...

— Тўйлар муборак бўлсин, Супабек — бу Султон бобонинг товуши эди. У тўрга чиқиб, Акмал аканинг ёнига чордана қуриб ўтирди.— Қани, омин...

Фотиҳадан сўнг:

— Ақсақал, тўй бўлмаса келейин де демайсиз-ов,— деди Супабек ота унга.

Султон бобо ҳазил билан жавоб берди:

— Келганимда ариғингиз семирб, тўқалингизнинг шоҳи ўсиб қолармиди?

— Ариғимиз семирмесе де, ўзимиз семирмиз ғўй. Муинзимиз ўспесе де, кўнглимиз ўсиди ғўй сиз келсангиз.

— Раҳмат, раҳмат!— Султон бобо қўлини кўксига қўйиб, қуллуқ қилди.— Сизга гап тоғиб бериш қийин... Қифтини келтириб ташлайсиз.

— Энди мен барайин,— деб Супабек ота ўтов томонга кетди.

Султон бобо Акмал ака томонга ўгирилди:

— Ҳорманг, мулла, ишлар қалай?

— Сал юришмайроқ турибди.

— Эшитдим...— деди Султон бобо ва хўрсиниб ерга қаради.— Шунақаси ҳам бўларкан-да...

Назаримда, Султон бобо бу гапи билан бугунги хунук воқеа учун Акмал акадан узр сўраётгандек эди. Акмал ака ҳам буни тушунди шекилли, у кишини хижолат тортмасин деб гап мавзусини бошқа томонга бурди.

— Пифагор деган бир донишманд киши бўлган экан қадимда,— деди Акмал ака дона-дона қилиб.— Уша кишининг узуги кўзига: «Оз кунлик муваффақиятдан, оз кунлик муваффақиятсизлик яхшидир!»— деб ўйиб ёзилган экан.

— Зўр, зўр!— деб юборди Султон бобо ўзини босолмай.

— Уйлаймизки, ҳозирги аҳволимиз келгуси муваффақиятларимизнинг муқаддимаси бўлади,— деди Акмал ака. У менинг кўз ўнгимда негадир яна икки поғона кўтарилиб кетди. Мен унинг гапларидан Ҳасан кўзойнакнинг бугунги эгри ишини ҳам, чалов олишда юз бераётган баъзи қийинчиликларни, умуман, инсон бошига тушадиган қийинчилик ва яхшиликларнинг аввали билан охирини ҳам кўриб тургандек бўлдим. Акмал ака пешанасини қашиб, гапида давом этди:— Оқсоқол, шу чаловни тарма билан олиб бўлмасмикин?

— Қандай қилиб?

— Масалан, отга тарма қўшиб... Аравага қўшгандек...

— Кейин тармани ариққа солиб, а?— деди оқсоқол ёш боладек ҳаракат қилиб.— Бўлармикин?

— Бир кўрайлик.

— Эртагаёқ икки от, икки тарма нхтиёрингизда бўлади.

— Раҳмат!

Биров тирсагимдан ушлаб тортди. Қарасам, Аъзам.

— Келдингми?

— Юр, ҳозир келин келармиш.

Биз ўтов томонга ўтдик. Анча қоронги тушиб қолган пайт эди. Ён атрофни ўчоқлардаги алангалардан таралаётган шуъла ёритиб турарди. Одам боягидан ҳам гавжум эди.

Қозоқларнинг тўйлари жуда ғалати бўлади. Бу ерга ку келин келади, қиз чиқадиган уйнинг тўйини кўрсангиз. Утган йили мен бир тўйда бўлган эдим. Айниқса, уларнинг қиз чиқараётганда айтиладиган «Ёр-ёрлари» ни эшитсангиз... Бир гал қизлар, бир гал йигитлар айтишади. Мана, масалан, ўша пайтда эсимда қолган бир ёр-ёрни эшитиб кўринг-чи:

Йи г и т:

Мунда акем қалди деп,
Қам жеменгиз, жар-жарау!
Жақси бўлса кайнатанг;
Ўрнин босар, жар-жарау!

Қ и з:

Қайин атаси бар, дейди,
Мина киси, жар-жару!
Айланайин акемдей,
Қайдан бўлсин, жар-жарау!

Шу тахлитда анча ёр-ёр айтишади. Албатта бундай гапларнинг сўнгги кўз ёшига олиб боради. Қиз бечоранинг кўнгли бўшаб, йиғлай бошлайди. Сўнг меҳрибонроқ бир янгаси унинг олдига бориб, сочларидан силаб:

Жилама, бикем, жилама
Қўзингнинг жасин булама.
Ул бўп тусанг ауелден,
Сени бундай қилама!

Жилама, бикем, жилама,
Қўзди жаспен бўяма.
Биз бермеймиз дегенмен,
Мол бергенинг кўяма? ..

деб юпата бошлайди. Кейин йигит қизни отга миндириб, ўз овулига олиб кетади, вассалом...
... Мана, Жумабек ҳам қайлигини отга миндириб олиб келиб қолди. Атрофида уч-тўрт йигит-қизлар...
Ҳаммаси отда, нақ ўтовнинг олдига келиб тўхташди.

Одамлар уларни ўраб олишди. Акмал ака ҳам шу ерга келиб қолганди. Жумабек отдан сакраб тушиб, келинни от устидан даст кўтариб олиб, ерга қўйдн. Шу дам бир қўнғиз мўйлов қув йнгит ўртага чиқди.

— Қани, келинни кўрайлик?— деди кимдир.

— Кўрманасини бермай кўриб бўпсан!— деди ҳалиги қўнғиз мўйлов.

— Бўлмаса, беточар айт, кўрайлик?

Йнгит дўмбирасини диринг-диринг қилиб, сайрай кетди:

— Ай, қайнағаси, бери кел. Миннау беташар саған, эснт.

Нар берсенгиз мая бер,
Устине килем жая бер.
Жилки берсенг биенен,
Кем бўлмасин туеден.
Сийир берсанг қизилдан,
Шубаланг қуйруқ узинан.
Қўй берсенг улкен ағниан,
Эғиз бўлсин қўзиси,
Бўлмасин жалқи тағниан..

— Дурис, дурис. Не десанг де берейин,— деди қайнағаси кулиб.— Ауел жузин ашши, айналайин келинимди бир кўрейин.

Қўнғиз мўйлов келиннинг юзини қия очди-да:

— Кўриб қўй, келинжан, минау қайнағанг бўлади,— деди. Кейин кўпчиликка қараб сўзида давом этди:— Шўқпар бурин, қабақ бет, устағани май мен ет, аристандай кебитти қайнағасини бир салем!..

Ҳамма кулишди. Қайнағаси аввал қўнғиз мўйлов йнгитга қараб:

— Уй антурған,— деди-да, келиннинг эгилиб қилган саломига алик олди:— Баракелде, келиним, баракелди, кўп жаса!..

Келинни ўтовга бошлаб-кириб кетишди. Сал ўтмай ўтов ичидан ўлан янгради.

* * *

Жумабек ўспиринларнинг олдига келиб ўтирди. Бошида қозоқни қайрилма қалпоқ, эғнида қора чий бахмал костюм, оёғида этик. Назаримда, эркин ўсган дала

йигити бу куёв сарпосида сиқилаётгандек кўринарди. Милт-милт қилиб, ҳар кунни бирга ишлашиб юрган йигитларга қараб, жилмайиб қўярди.

Меҳмонларга товоқларда гўшт сузила бошланди. Та-на гўштининг ҳиди ўтов атрофини тутиб кетди. Султон боболар ўтирган томонга қарасам, Акмал ака чайқалиб дутор чолар, бошқалар қотиб тинглаб ўтиришарди. Секин Аъзамни туртиб имладим.

— Боя мен олиб келганман,— деди у кулиб.— Сенларники. Султон бобо олиб кел, деди.

— Акмал аканинг дутор чолишини қаёқдан билибди экан?

— Эшитибди-да.

Бирпасдан кейин дутор ўрнини дўмбира эгаллади. Аҳён-аҳёнда кулги кўтарилиб турди. Кеч хуфтонда одамлар уй-уйига тарқалишди. Акмал ака, Аъзам, яна бир-иккита қизлар гурунглашиб келяпмиз. Менинг қўлимда дутор, сезиб келяпман, Акмал ака жиндек ичган. Хурсанд, ҳазиллашгиси бор, бироқ қизлардан тортинадди. Биз уйга яқинлашиб қолганимизда, яна Таташнинг ашуласи эшитилиб қолди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,

Ҳил-ҳили. ёр, ҳил—ҳили.

— Қим у?— деб сўради Акмал ака.

— Таташ жинни.

— Ие, ашула ҳам айта оладими у киши?

— Айтганда қандоқ!

— Эртага чаловга олиб чиқа оласизми?

— Майли,— дедим.— Нима эди?

— Қатиқ таший олармикин?

— Э, ташийди, Акмал ака,— деди севиниб Аъзам.— Ташийди!

— Бўлмаса эртага бирга олиб чиқинглар. Ҳасанининг ўрнига ишлатиб кўрамиз,— деди Акмал ака.— Энди, мулла Аъзам, сиз қизларни уйларига кузатиб келинг. Биз Сарвархонларнинг эшиги олдида кутамиз сизни.

— Хўп.

Аъзам қизлар билан кетди. Акмал ака иккаламиз бизнинг дарвозамиз олдида келиб тўхтадик. Уйга таклиф қилдим, кирмадилар.

— Яхшиси, сиз кириб даъм олинг. Эрталаб туришин-

гиз керак,— деди у киши.— Мен ҳозир Аъзам билан кетаман.

Уйга ёр этиб кириб, дуторни қўйиб чиқсам, Акмал ака пахса деворга суялиб, чаккасини ушлаб турибди.

— Нима бўлди сизга, Акмал ака?

— Ҳечқиси йўқ... Им-м... рўмолчангиз борми?

— Мана. Нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир...

Бирпасда рўмолим қип-қизил қонга бўялди. Қўрқиб кетдим. Аъзам ҳам этиб келиб қолди.

— Нима бўлди?— деди у ҳам.

— Ҳечқиси йўқ,— деди Акмал ака титраб.— Битта-си мана бу яримта гишт билан...

Аъзам иккаламиз Акмал акани суяб, уйга олиб бордик. Ёругда кўрсак, гишт чаккасини шилиб юборибди. Пўлат амаким билан Манзура келинчим Акмал аканинг атрофида парвона бўла бошлади. Дарҳол кигиз куйдириб келиб, босишди. Қон тўхтади.

Қим экан у номард? Таташмикин? Акмал ака нима айб қилибди унга? Йўқ, унинг қўлидан келмайди бу иш. У бировга озор берган бола эмас! Ё... э, бўлди-бўлди. Уша! Уша!

Ўн иккинчи боб

Қорачиқдан бошланган чалов олиш иши тобора қишлоққа яқинлашиб келяпти. Айниқса сўнгги икки кун ичидан ишимиз анча юришиб, хийла жойга келиб қолдик. Бунинг сабаби — Султон бобо ваъдасига вафо қилиб, икки от билан иккита тарма берган. Тарма чаловга жуда қўл келиб қолди. Отлар гоҳ ўмровидан, гоҳ тиззасидан сув кечиб ариқда тарма тортади. Чалов ўзи жуда нозик ўсимлик, тарма уларни ўз вазни билан босиб, судраб томир-помирни билан юлиб кетади. Ҳар эллик метрга борганда, бизлар уни бир чиқариб ташлаймиз. Бу иш сув ёйилиб оқадиган жойларда, сувотларда бирмунча осонроқ бўлади: отларни ҳайдаб, ариқ бўйига олиб чиқамиз-да, тармани тўнкарамаймиз. Ариқнинг чуқур жойларига келганда эса, бир оз қийналамиз. Чунки бундай пайтларда тармани қўлда кўтариб чиқаришга тўғри келарди. Тарманинг ўзи оғир, бунинг устига чалов ҳам енгил эмас... Чекка-чеккада қолган чаловларни эса ўроқ билан ўриб олишарди йнгитлар...

Акмал ака ҳам шу ерда. Бошини оқ дока билан боғлаб олган. Кеча тушдан кейин чиқди ишга. У ишимизни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди.

Ҳа, айтгандек, аввалги куни кечаси Акмал акани уриб қочиб кетган қайси номард экан-а, деб ўйлаб-ўйлаб, бу, ҳар қалай, Ҳасан кўзойнак бўлса керак, деган шубҳага борган эдим. Шубҳам тўғри чиқди.

Уша куннинг эртасига эрталаб, яъни кеча эрталаб мен сигирларни подага ҳайдаб кетаётган эдим, дарвозамизнинг олдида бир нарсани босиб олдим. Қирс этиб кетди. Қарасам, кўзойнак! Ҳасан кўзойнакники! Қишлоғимизда бошқа кўзойнак тақаддиган одам йўқ. Бу аннқ ўшаники эди. Тупроққа беланиб ётарди. Дарров олиб чўнтагимга солиб қўйдим. Акмал акани гишт билан ургану қочган. Қочаётиб катта кесакка қоқилиб йиқилганида, кўз ойнаги учиб кетган. Тупроқ устида тиззалари билан қўлларининг изи шундоққина кўриниб турарди.

Сигирларни подага қўшиб, тўғри Пўлат амакимнинг олдига кетаётсам, ўзи олдимдан чиқиб қолди. Мактабга бораётган экан. Салом бериб, воқеани тушунтирдим.

— Қани, кўзойнак?— деди у.

— Мана.

— Юр-чи!

Иккаламиз бояги жойга келдик. Ҳамма жойни, изларни сиичиклаб кўрди амаким. Кечаси Акмал ака суюниб турган жойга бир-икки қон ҳам томибди.

— Бўпти, ишингга боравер,— деди Пўлат амаким кўзойнакни дастрўмолига ўраб.— Буни ҳеч кимга оғзингдан чиқарма, хўпми?

— Хўп.

Амаким мактабга кетди. Мен уйга кириб, керакли нарсаларимни олиб, ишга жўнадим.

* * *

Акмал ака тушки овқат тараддудида. Уша кундан бери ўчоғимиз ҳам икки марта кўчди. Таташ ҳам шу ерда. Энди у Таташ жинни эмас, Акмал аканинг тили билан айтганда — «Мулла Таташ!» Таташ келиб, қатигимиз ҳам тузалиб қолди. Кеча у ҳам туяни сал қистаброқ ҳайдаган кўринади, бидонлардаги қатиқлар юзига оппоқ кўпик кўтарилиб қолибди. Бугун секинроқ ҳайда, деб тайинлаб юборганмиз. Акмал ака Таташга тузуқроқ муомала қилишни бошқаларга уқтириб қўйган. Йигитлар

кулибми ё чин кўнгилданми, ҳар қалай, унга мулойим муомала қилишади:

— Мулла Таташ, ишлар қалай?

— Бу ёғроққа ўтиринг, мулла Таташ.

— Ҳасан кўзойнакдан тузук чиқдинг, мулла Таташ!

Мулла Таташнинг ўзи ҳам келиб қолди туясини бақиртириб. «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о...» деб куларди у бизларга бидонларни кўрсатиб. Туядек қўпол чўкадиган ҳайвон бўлмаса керак жаҳонда. Мулла Таташ бидонларни кўз-кўз қилиб: «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ...» деб турганида туя тўсатдан чўка бошлади. Таташ буни кутмаган эканми, тупроққа учиб тушди! Ҳаммадан илгари Акбаретиб бориб, уни суяб турғизди.

— Супабек отамлар айтганлар, суринарсан қуларсан, суянарсан турарсан, деб. Тур, ҳечқисси йўқ, мулла Таташ.

Акбар шундай деб майна қилиб, Таташнинг уст-бошини қоқа бошлади-ю, у бўлса нарво ҳам қилмасди бунга. Аксинча, юзи-кўзларининг тупроққа беланганига қарамай:— ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о...— деб тиржайарди. Бизлар ариқ бўйида думалаб кулардик. Акбарнинг ўзи кулмасди. Таташни ҳимоя қилаётган киши бўлиб, гўё бизларга дўқ ҳам қилиб қўярди:

— Нега куласизлар?!

— Ҳо-о-о, қаттиқ-қаттиқ, ҳо-о-о...— деди унга сари Таташ.

— Ҳа, мулла Таташ, келдингизми?— деди Акмал ака ўчоқ бошидан келиб.

— Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ...— деди Таташ.

— Ўзига ҳам қуйиб беринглар,— деди Акмал ака.

— Ҳо-о-о, ичдем-ичдем,— деди икки қўли билан қоринини ушлаб кўрсатди, Таташ.— Исой бобо қуйиб берди, Исой бобо...

— Кел, яна озроқ ич!— деб қистай бошлади уни Акбар.

— Бўмайди-бўмайди...— деб туяни айланиб қоча бошлади Таташ.

Унга сари қистарди Акбар:

— Кс, бир товоқ ич яна?

— Ҳо-о-о, бўмайди-бўмайди.

— Айронга тўйганининг қатиққа итлиги йўқ, деган Супабек отам,— деди Акбар қисташдан тўхтаб.— Исой бобо роса тўйдирганга ўхшайди буни...

Белариқ қишлоққа яқинлашган сайин, шаҳардан чиқадиган катта арава йўл ҳам ариқ бўйига яқинлашаверади.

Ҳазил-ҳузул билан қатиқ ичиб ўтирганимизда икки салт отлиқ йўлдан чиқиб, биз томонга бурилди. Ким бўлди булар? Чап томондагиси Султон бобога ўхшаб ўтираркан отда. Рост, Султон бобонинг ўзгинаси! Унг томондагиси-чи?

— Ҳорманглар, йигитлар!— деди Султон бобо отининг жиловини тортиб.— Қалай, чарчамайапсизларми?

— Салом йигитлар,— деди ёнидаги киши.

— Ассалому алайкум!— дейишди йигитлар олдинмакетин ўринларидан туришиб.

— Баракалло!

Бу одамни қаердадир кўрганга ўхшайманми? Ким экан у?! Таниш-ку.

Акмал ака у киши билан илиқ кўришди:

— Қелниг, Зокиржон ака.

Э, бўлди-бўлди! Аҳмадов Зокиржон ака-да, ану прокурор-чи, райондаги... Уша!

— Қалай, ишларингиз тузукми? Тузукка ўхшайди-ку?— деб кулди Зокиржон ака.

— Ёмон эмас,— деди Акмал ака.— Баҳоли қудрат, овуниб турибмиз.

— Айтмабмидим тузалиб кетасиз деб. Кўрпинишнингиз ҳам ёмон эмас.— Зокиржон ака Султон бобога қараб олиб, гапида давом этди:— Ҳа, тузук. Ҳавоси яхши-да бу ерининг. Ўрганиб кетдингизми?

— Ҳа, энди... Мана булар бор,— деб Акмал ака бизларга қаради. Шулар бор — биз бор.

— Тузук, тузук. Бизлар ҳам бир айланиб келайлик,— деб оқсоқол билан чиқиб келаётувдик.

— Қадамларингизга гул битсин.

— Раҳмат! Майли, домла, ҳали гаплашармиз, шу ердамиз,— деб Зокиржон ака Султон бобога қаради:— Кетдикми, оқсоқол?

— Кетдик!

Улар кетиши билан Таташ ҳам йўнғичқачиларга қатиқ олиб бориш учун ҳозирлана бошлади.

— Акбаржон, анови бидонни яхшилаб, оғмайдиган қилиб ортиб беринглар туяга,— деб Таташга ўгирилди Акмал ака.— Мулла Таташ, қайтиб келнинг-а, мен қулниг ўргилсин гўжа қиляпман.

— Ҳо-о-о, келаман-келаман!..

Ҳадемай кеч кириб, қишлоққа қараб жўнадик.

Одатдагидек, молларга қарадим, ойимга қарашдим. Овқатдан сўнг дарсга ўтирдим... Йўқ, бугун дарс қилол-масам керак. Чунки, боя қайтиб келаётганимизда Акмал ака кундалигининг давомини берган эди. Ушани кўчираман. Ҳойнаҳой, бу галгиси қизик бўлса керак. Ахир, Ҳасан кўзойнак воқеаси, тўй, калтаклангани... ҳаммасини ёзгандир?

Одатда кундаликни кўчиришдан аввал бир марта ўқиб чиқаман. Баъзи жойларини қайта-қайта ўқиб тушуниб, кейин ёзаман. Кўпинча мен тушунмайдиган, ҳатто умримда эшитмаган сўзлар ҳам учраб қолади. Уларни кейин Акмал акадан сўраб оламан. Арабча, форсча, эски ўзбекча сўзлармиш...

Овқатдан сўнг ўтириб ўқий бошладим:

«23 апрель Бир ҳафтадирки, ёзиш у ёқда турсин, бош қанишга ҳам қўл тегмайди. Сенга шиориб иш топширгандан кейин, қилиш керак - да! Бу ҳафта воқеалар билан тўла ўтди. (Буни қўлим бўшироқ маҳалида бафуржа ёзарман). «Қанча машаққат чексанг ҳам ҳаётдан умидингни узма! Умид — ўрга, умидсизлик гўрга тортади!» дебди бир донишманд. Ўша донишманднинг заковати қаришида тиз чўкаман Назаримда, шиори билан умид эгизак бўлса керак. Айниқса, ҳозирги шароитда ҳаётдан умидим катта... Умидсизликдан худо асрасин!.. Тошкентдан жавоб кечикди! Фарҳодим тушимга кириб чиқди...»

Эшик гирч этиб очилиб, кундалик шу жойида узилиб қолди. Ҳовлиқиб Аъзам кириб келди. Ойимга кўзи тушиб:

— Ёққабу қчи!— деди менга.

— Гане?

— Рби пга таманай,

Бошлашиб ҳовлига чиқдим.

— Нима гапинг бор?— деб сўрадим ундан.

— Биласанми...— деб гапиролмай бир оз туриб қолди Аъзам.— Акмал акани суд қилиб, қамашармиш.

Тилим айланмай қотиб қолди. Бирпасдан сўнг зўрга сўрадим:

— Нега?.. Қим айтди?..

— Ҳозир Ҳасан кўзойнакни кўрдим. У, шаҳардан

прокурор чиқди, Акмал акаларингни асфаласофилнига юборади энди, деди тиржайиб.

— Лаънати!

— Кейин уйга кирсам, даданни прокурор чақиряпти. деб Султон бобоникнига олиб чиқиб кетишли. Кейин бу ёққа қараб чопдим. Энди нима қиламиз?

— Билмадим.

Иккаламиз ҳам бирор қарорга келолмай, бошларимизни эгиб уй-уйимизга кетдик. Ҳеч нарсага қўлим бормасди. Ойимга айтсаммикни? Нима қиламан айтиб? Уни ҳам хафа қилиб!..

Кейин лампанинг пиллигини кўтариб, кундаликнинг давомини ўқиб чиқдим. Бошимга ҳеч нарса кирмади.

* * *

...Аъзамжон топиб келган кеча кечқурунги совуқ гап рост бўлиб чиқди. Мана, Султон бобо эрталабдан Зокиржон ака лозим деб топган одамларни идорага тўплаб ўтирибди. Иззатулла ака, Султон бобо, Зокиржон ака, яна уч-тўртта одам... Мажлисида руҳ, одамларда қут йўқ. Ҳамманинг қарашида: «нима гап?» дегандек саволу, бесағанжомлик бор. Супабек ота чўққи соқолини тутамлаб, чуқур сукутга толган. Ёнида Жумабек. Худди Акмал акани ҳозир олиб бориб қамаб қўядигандек, чаловчи йиғитлар унинг агрофини ўраб ўтириб олишганди. Бурчак томоида Ҳасан кўзойнак: «Айтмабмидим сенларга»,— дегандек кўзойнаксиз кўзларини милт-милт қилиб тикиларди бизларга.

Зокиржон ака ўзича хаёл суриб, папирос чекиб ўтирарди. Тепа сочлари тушиб, чакка сочларига оқ оралаб қолибди. Бир маҳал у қўлидаги папиросини босиб-босиб сўриб, худди қолдиғида хусумати бордек кулдонга куч билан эзғилади-да, Султон бобога қаради:

— Ҳамма келиб бўлгандир-а, оқсоқол?

— Ҳамма шу ерда.

— Бошладик бўлмаса,— деб Зокиржон ака оғир ўрнидан турди. Олдидаги папкани очиб, бурчагидан қисқичда қистирилган икки варақ қоғозни олди:— Уртоқлар! Кўриб турибман, жуда ҳайрон бўлиб, ҳаяжонда ўтирибсизлар. Бугун мен сизларнинг олдиларингизга фақат прокурор бўлиб эмас, балки, қишлоғингизга бириктирилган район партия комитетининг махсус вакили сифатида келдим. Яъни... ҳам прокурор, ҳам, асосан, партия ходими сифатида келдим.

Ўтирганлар бир чайқалиб олишди. Зокиржон Аҳмадов гапни қанчалик юмшатишга ҳаракат қилмасин, одамларнинг дилида қандайдир бир шубҳа соя ташлаб турарди.

— Қишлоғингиздан райкомга бир хат тушибди,— деб гапда давом этди у.— Худди шу мазмундаги хат район судига ҳам топширилган. Иккала хат ҳам яқинда қишлоғингизга келган Акмал Дониёровнинг... хўш, нима десак экан, баъзи бир хатти-ҳаракатлари ҳақида.

— Қанақа хатти-ҳаракат экан у?— деб луқма ташлади орқадан биров.

— Ким ёзибди?— деб сўради яна биров.

Султон бобо қалам билан столи тикиллатиб, мажлисини тартибга чақирди. Зокиржон ака гапда давом этди:

— Сабр қилинглар, ўртоқлар. Бу хатларнинг мазмуни шундай. Қисқача қилиб айтиб бера қолай: маҳбус Дониёров қишлоқнинг бир тўда ёшларини атрофига йиғиб олиб, йўлдан ураётган эмиш.

— Потўғри!

— Бемаъни гап!

— Ўртоқлар, бирпас жим ўтириб эшитишинглارни илтимос қиламан. Эътирозларингиз бўлса, гап берамиз, ўшанда айтасизлар,— Зокиржон ака яна қўлидаги қоғозга қараб олиб, гапира бошлади:— Хўш, Дониёровнинг бу ғайри сиёсий хатти-ҳаракатларини кўра-била туриб, колхоз партия ташкилотининг секретари Пўлат Қудратов уни ўз паноҳига олганмиш... Қамалган ва ҳали тўла оқланмаган бир маҳбусни колхоз ҳаётининг қон томири бўлмиш ариқ қазини, чалов олишдек масъул ишларга раҳбар қилиб тайинлаганмиш. Бу ишларни кўра-била туриб, раисларингиз Султон оқсоқол ҳам унга нисбатан ҳеч қандай чора кўрмаётганмиш. Дониёров ўзига билдирилган ишонч ва имкониятлардан фойдаланиб, ўспиринларни тўплаб, иш қилиш ўрнига уларга қандайдир қитоблар ўқиб берармиш ва ҳоказолар... Хуллас, қисқача қилиб айтганда, мана шундай гаплар, ўртоқлар...

— Ким ёзибди?

— Қайси номарднинг иши бу?!

— Топиб гапирган гапларини қаранглар-а у беномуснинг!..

Одамларга қўйиб берса, еб қўйишга ҳам тайёрдек эди хат эгасини. Акмал ака индамай бошини эгиб ўтирарди. Зокиржон ака одамларни тинчитиш учун қўлини кўтарди.

— Тинчланинг, ўртоқлар! Бу ҳатни мана бу Иззатулла ака ёзган...

Одамлар бирпасгина жим бўлиб, Иззатулла акага тикилиб қолишди. Бу жимлик ҳар қандай уришдан, сўкишдан, ҳақоратдан ёмон бўлса ёмон эдики, яхши эмасди. Иззатулла ака ўзининг гапи ўтмай қолган жойларда: «Бўпти, сиз билан кейин гаплашаман!»— деб ўзига қарши гапирган одамнинг кўнглига қора соя ташлаб кетарди. Бир неча марта айтган ана шу «кейин гаплашамиз»-ларининг натижаси шу бўлса керак-да.

Иззатулла аканинг мажлис бошланиши олдидаги ғуруридан асар ҳам қолмаганди; юзлари сур тортиб, кўзлари аланг-жаланг қилар ва гўё мажлис аҳли орасидан ҳалиги чақим гапларини маъқуллайдиган гувоҳ қидираётгандек кўринарди.

Зокиржон ака ўтирганларга мурожаат қилди:

— Қани, бу гапларга нима дейсизлар?

— Бўлмаган гап?

— Қип-қизил тўхмат бу!

— Нима ғарази бор экан?

— Тўхташлар, тўхташлар,— деди Зокиржон ака столни қалам билан тикиллатиб.— Бунақада бўлмайди. Битта-битта гапириш керак. Қани, ким гапиради?

— Маган бер!— деди Супабек ота қўл кўтариб.

— Марҳамат, ота.

— Мен марҳабатингди билмейми, қарагим. Бироқ, минов итнинг баласи бир суровим бор.— Супабек отанинг соқолларигача титраб кетди.

— Сўранг, сўранг ота,— деди Зокиржон ака.— Лекин ота, илтимос, ҳалигидек қўпол гапларни айтманг.

— Кешир, қарагим, биз дала адами гўй. Бироқ минов итнинг баласи ўттаган сўзден қўпал эмес шифар мешинг сўзим...

Ҳамма гур этиб кулиб юборди. Супабек ота гапида давом этди.

— Айтшин, қани, анав қатти сен жаздингба?

— Ҳа...— деди Иззатулла ака истар-истамас.

— Ул қиси саған не жамандиқ қилди? Пенгди бузди?

— Менга ёмонлик қилса, меникни бузса ёзмаган бўлардим,— деб мингиллади Иззатулла ака ва мажлиснинг жигига тегиб қўйди. У гўё ўзининг бу сўзлари билан ўз манфаатини эмас, балки кўпчилик манфаатини ҳимоя қилаётган киши бўлиб, гапирарди... Унинг бу найрангла-

рини бола бўла туриб, мен тушуниб ўтирибману, бошқалар тушунмайди дейсизларми?.. Шу гапдан кейин на Зокиржон ака, на Султон бобо одамларни тўхтата олди. Одамлар бир-бирига гап беришмай олиб кетишди.

Супабек ота. Бул адам қалқўзга келиб эшкимди бузгани жўқ. Уни бузуқ дегеннинг ўзи бузуқ!..

Акбар. Ким бузилибди! Биз бузилибмизми? Кечирасиз! Супабек отам тўғри айтди, ўзингиз бузилгансиз. Бузилган бўлса анови ўтирган кўзойнак ўғлингиз бузилган!

Иззатулла ака. Огзингга қараб гапир. Бу гапларинг учун жавоб берасан ҳали!

Акбар. Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Мен бу гапларни жуда ўйлаб айтяпман. Қани, сиз ўйламай айтган ҳалиги бемаъни гапларингиз учун жавоб бериб кўринг-чи аввал. Акмал ака мана бу ўтирган йигитларинг қайси бирини бузибди? Нима, бўш вақтларда газета, журнал ўқиб, дунёда бўлаётган гаплардан бизларни хабардор қилса — айбми? Менингча, бу айб эмас! Айб деб кўпчилик қилаётган ишга тўсқинлик қилаётганларни, мана бу кўкрагидан сув кечиб ишлаётганларга қаттиқ ўрнига ёғи шлинган айрон олиб келиб бераётган мўттаҳам ўғилчангизни айтса бўлади. Қани, айтинг-чи, бировнинг ишини ўзиникидек биллиб, жон куйдириб ишлаётган Акмал акани кечаси орқасидан билдирмай келиб, яримтағишт билан уриб, йиқитиб кетган одамни нима десак бўлади?

Яна ғала-ғовур кўтарилди. Яна Султон бобо одамларни тинчланишга чақирди.

Иззатулла. Ким урибди?

Акбар. Арзанда ўғлингиз...

Ҳасан кўзойнак. Ёлгон!

Акбар. Ёлгон?

Пўлат амаким. Акбар, тўхта, Ҳасан, менга қара. Ойнагинг қани?

Ҳасан кўзойнак. Уйда.

Зокиржон ака. Чопиб бориб, олиб келмайсанми?

Ҳасан кўзойнак истамайгина ўрнидан турди.

Зокиржон ака яна таъкидлади:

— Бор. Тез бориб олиб кел.

Ҳасан кўзойнак шалпайиб бўсагадан чиқиб кетаётганда, Пўлат амаким Зокиржон акага қаради:

— Чақирсангиз уни. Бари бир олиб келолмайди. Мана унинг кўзойнаги: Акмал акани урган жойда тушиб қолибди. Эрталаб топиб олдик.

Ҳасан кўзойнак бурчакка шилқ этиб ўтириб қолди.

— Мен ҳам бир оз гапирай?— деди ўрнидан туриб Султон бобо. У гапини негадир узоқдан бошлади.— Ҳаммаларнинг эшитдинглар Иззатуллавойнинг ёзганини. Унинг айтишига қараганда, шу бир бечора одамни одамларга қўшиб, унга иссиқ бағридан жой берган парторгимиз ҳам, унга иш берган раис — мен ҳам айбдор эмишимиз. Қонун нима дейди, билмайман, буни Зокиржон айттар. Аммо, Иззатулланинг бу гапларида, зиғирча ҳам инсоф йўқ. Бу ўз-ўзидан ҳам кўриниб турибди. Акмал бу ерга келиб қадр топди. Нимаси учун? Меҳнати учун, яхши гапи учун! Сен-чи, сен нима иш битирдинг? Маст бўлиб бориб, одамларнинг тушлик овқати нишайтган қозонни ағдариб кетасан — бу айб эмас-у, Акмал болаларга қўлбола овқат қилиб берса, бригадирлик қилса — шу айбми? Сен одамларни қайдаги андишасиз гаплар билан сўксаңг, ҳақорат қилсаңг — бу айб эмас-да, йигитлар ишдан чарчаб-ҳориб чиққанда, Акмал уларга газета, журнал ўқиб бериб, кўнглини кўтарса, чарчоғини босса — шу айбми? Эркатой ўғилчаңг уни орқасидан келиб уриб йиқитиб кетса — бу айб эмасу, сен меҳрибончилик қилиб кириб қўйган совуқ ҳаммомдан олиб чиқиб, иссиқ бағридан жой берган парторг айбдорми? Қаёқдан топдинг бу гапларни? Қайси мазҳабга ётади бу! Хўш, ўзинг ким эдинг, ким бўлдинг, бир ўйлаб кўрдингми? Еки сенинг фронтга кетган бошқа йигитларимиздан ортинчалик жойинг борми? Бахтингга, сал-пал ҳисоб-китобдан илминг борлиги ва унинг устига касалманд бўлганинг учун колхоз сени бронь билан аскарликдан олиб қолди. Ҳа, колхозни тебратиб турар деб олиб қолган эдик сени. Шуми энди сенинг тебратганинг? Ёмоннинг бошига бахт қуши қўнса, қўнганида сезмас экан, бир йўла учганида сезар экан. Сен шу тоифа одамлардан экансан. Уртоқлар, суд олдида Акмал эмас, Иззатулла жавоб бериши керак.

Султон бобо ўрнига ўтирди. Зокиржон ака яна ким гапиради дегандек, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Ҳеч ким чурқ этмади. Султон бобо ҳамманинг тили учидан турган гапини айтиб қўйган эди чамамда. Зокиржон ака Иззатулла акага қаради:

— Сўз сизга!

Ҳалиги дашномлардан кейин Иззатулла ака ўзини тамомап йўқотиб қўйган эди. Ўрнидан зўрға турди. Бир оз қаққайиб, чайналиб гап бошлади:

— Ҳар ҳолда, ҳушёрликка ўргатади бизни Совет ҳукумати...

— Сиз ҳали Совет ҳукуматида шу одамдан ҳимоя қилмоқчимидингиз?— деб Пўлат амаким кулиб юборди.

Кимдир орқадан пичинг қилди.

— Эсиэ...

Яна говур-гувур бошланди:

— Ҳаммани ўзингдек кўрма!

— Топган гапини қаранглару буни!..

— Гапни қисқа қил!

— Оқсоқол тўғри айтди, ўзини судга бериш керак!

Одамлар уни оғиз очдирмай қўйди. Ниҳоят Иззатулла ака ўтирганларга ялингансимон қараб:

— Кечиринглар, оғайнилар, мени...— деди.

— Кечиринглармиш. Энди биз унинг оғайнини бўлиб қолибмиз. Илгари қаёқда эдинг?

— Осмонда юривди, энди пастга тушди!

— Уқ илон тўрга тушса, одамни ҳам бағрим дер экан. Қаранг-а?

— Адолат қилинганлар...— деди яна Иззатулла ака ва Зокиржон акага қаради.

— Узинг одил бўлмагандан кейин, бировдан адолат кутиб нима қиласан?— деди Пўлат амаким унга.

Зокиржон ака ўрнидан турди. Мажлис сув қўйгандек жимиб қолди.

— Уртоқлар, мен колхозларингизга фақат прокурор сифатида эмас, балки шу билан бирга район партия комитетининг вакили сифатида ҳам келганлигимни айтган эдим. Мана, гаплашиб олдик. Яхшиям, бу хат бориб бизларнинг қўлимизга тушди. Яхшиям, райкомдаги ўртоқлар бу хат билан менинг шугулланишимни маъқул кўрибдилар... Бундай деяётганимнинг сабаби бор: Акмал ака Қарқаралига чиқишдан аввал, ишларини қайта кўриб чиқишимизни илтимос қилиб, район прокуратурасига ариза ташлаб кетган эди. Биз бу кишининг ҳужжатларини сўратиб олиб, ўрганиб чиқдик... Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ: бир бемаъни тўхматнинг қурбони бўлган экан...

Бу гап Иззатулла аканинггина эмас, ҳаммамизнинг ҳам бошимизни эгиб юборди. Зокиржон ака давом этди:

— Айтайлик, бу одам арзмаган тўхмат билан олти йил ётиб келибди. Хўш, бундан ким наф кўрди? Ҳайрон бўляпсизлар шекилли? Тўғри, прокурорнинг ўзи шунақа деса қизиқ туюлади. Бироқ, инсон тақдири билан шугул-

ланадиган одам — у ким бўлишдан қатъий назар — гапинг индаллосини айтиши керак! Мен шундай деб билман. Мана, масалан, борди-ю, ҳалиги гаплар билан Акмал ака яна қамалиб кетди, дейлик. Хўш, Иззатулла ака бундан нима наф кўради? Ўйлаш керак, ахир. Лекин буни Иззатулла ака ўйлаб кўрдимикин? Ўйлайманки, йўқ; ҳалиги гапларига қараганда, ўзи ҳам дурустроқ тасаввур қилолмайдиганга ўхшайди ўзининг нима қилиб қўйганини. Тўғри, кимнинг айби бўлса, у жазосини тортиши керак. Аммо бу ерда мен ҳеч қандай жиноий иш кўраётганим йўқ. Аксинча, бояги жиноятлари учун Иззатулла аканинг ўзини ва ўғлини жиноий жавобгарликка тортишимиз лозим бўлиб турибди. Лекин буларни судга бериш ёки бермаслик масаласини сизлар ўзларингиз ҳал қилинглар. Мен фақат шуни айтишим мумкинки, одамлар, эҳтиёт бўлинглар! Инсон умри, тақдири билан ҳазиллашманглар. Одам осонлик билан дунёга келмайди. уни қадрланглар. Ҳамма гап ўзларингизда! Менинг айтадиган гапим шу сизларга... Хўш, энди гап сизга, Акмал ака.

Акмал ака ҳаяжонда аста ўрнидан турди:

— Гапирадиган гап ҳам қолмади назаримда. Ҳаммарингизга катта раҳмат!— Унинг кўнгли бўшаб кетди.— Раҳмат! Аммо Иззатулла акани шунчаликка борар деб мен ҳеч ўйламаган эдим... У кишини мен яхши билмайман, сизлар биласизлар. Ҳар ҳолда яхши иш қилмади... Энди унга қандай жазо бериш — ўзларингизга ҳавола...

Иззатулла ака гўё ўтирган жойига сингиб кетди. Зокиржон ака папкасидан қоғоз олиб, Акмал акага чўзди:

— Кеча ишингизни кўриб чиқиб, сизни озод қилишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Мана, оқлаингизнингиз ҳақида ҳужжат. Табриклайман.

— Катта раҳмат!— деди Акмал ака ва ҳаяжондан кўзларига ёш келди.

— Ихтиёрингиз. Қоламан десангиз, ўзингиз ўрганган жой. Кетаман десангиз, яна ўзингиз биласиз. Мана, ўртоқлар кузатиб қўйишади,— деди Зокиржон ака яна.

— Бўшатадиган бригадиримиз йўқ,— деб ҳазиллашди Султон бобо.

— Хотиржам бўлинг, оқсоқол,— деди Акмал ака.— Ваъдамнинг устидан чиқаман. Чаловни тугатиб, сўнг...

— Яшанг. Ишламасангиз ҳам мана шу гапингиз етарли!— Султон бобо севишиб кетди.

— Бўлмаса, ўртоқлар, келганларингиз учун раҳмат!— деди Зокиржон ака.— Бошқарма аъзолари билан коммунистлар қолсин, гап бор.

Ҳаммамиз кўчага чиқдик. Қуёш икки терак бўйи кўтарилиб қолибди. Худди бир неча кун мажлисда ўтириб чиққандай эдик.

* * *

Ҳамма хурсанд, гўё юракларида анчадан буён бир чигал тугун юргану, ўша тугун бугун ечилгандек эди. Акмал ака ҳам худди ёш боладек ёшариб кетганди. Ҳаракатлари чаққон ва юз-кўзларида табассум жилвалаларди.

Бизлар кетгандан кейин мажлис яна давом этибди. Иззатулла акани партня аъзолигидан ўчириб, колхоз бухгалтерлиги вазифасидан озод қилишибди.

Бу гапларни ҳозиргина Жумабек топиб келди. Акмал ака индамади. У ўзининг оддий одамлар орасида қадр топа билганидан, шунча дўст-ёр орттирганидан, ўзининг бу қишлоқда ёлғиз эмаслигидан, ишонч-адолатнинг кучи ва унинг мавжудлигидан чексиз мамнун эканлиги шундайгина билиниб турарди.

Одатдагидек ариқ бўйида қатиқ ичиб, Таташ билан Акбарнинг гапларидан кулишиб ўтирганимизда, шаҳар томондан келаётган аравага кўзимиз тушиб қолди. Эшмат акамнинг араваси. Бизларга чамаси икки юз метрча қолганида тўхтади. Устидан Эшмат акам билан озгингина, шаҳарча кийинган, орқасига халта осиб олган бир бола сакраб тушиб, биз томонга қараб кела бошлади. Акмал ака сакраб ўрнидан турди. Тупугини қулт этказиб ютинди-да, бирдан хурсандчилигини ичига сиғдиrolмай:

— Фарҳод! Ўғлим! Қанотим!— деб қичқириб юборди.

НИҲОЯСИ

Шундан бери йнгирма марта қовун пишиги ўтди. Бу гапларнинг ҳаммаси тарих бўлиб қолди.

Бошқа нимани ҳам айтай? Акмал акамни Қарқаралидан қандай қилиб жўнатганимизни, қишлоқ аҳли уни қандай қилиб кузатиб қўйганини айтайми? Ёки Акмал акам уч йилдан сўнг Аъзам иккаламизни Тошкентга чақириб олиб, ўқишга киритиб қўйганини айтайми? Ё бўл-

маса, Машхурага қандай қилиб уйланганимни гапириб берайми?.. Ҳа, айтгандек, ўғлим Эркин Акмал аканинги набираси, Машхура — қизлари бўлади!..

Бу гаплар сизни унча қизиқтирмайди. Яхшиси Акмал акам ҳақида гапира қолай: ҳозир у кишининг ишлари ёмон эмас. Диссертация ёқлаганига ҳам анча йил бўлиб қолди. Филология фанлари кандидати. Академиянинг тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаяпти. Адабиётшуносликка оид уч-тўртта китоблари ҳам нашр этилди. Дарсликларда ҳам қатнашиб туради. Пўлат амаким: «Айтмайсанми академикларингга! Дарсликларнинг тили ғализлашиб, сифати пасайиб кетяпти-ку» деганида, Акмал акамни назарда тутасди.

Акмал акам шундан бери Қарқаралига тез-тез келиб кетиб туради. Охиргиси — Супабек отамизнинг таъзияларида ҳам келиб кетибдилар. Мен Тошкентда эдим.

Таъзияда соқол-мўйлови ўсиб кетган бир киши нуқул кулармиш. Акмал акам одамлардан «ким у?» деб сўраган эканлар, одамлар: «Таташ» дейишибди. Кейин Акмал ака: «Ҳа, мулла Таташ!» деб унинг олдига борган эканлар, у тиржайиб қўя қолибди. Танимабди.

Айтгандек, эсимдан кўтарилаёзибди, сизга қабр ҳақида гапириб бермоқчийдим... Уша мен беихтиёр бориб қолганим, айланаси нураб, теваракларини ўт босиб кетган, катталиги бир кетмон тупроқча келадиган ғарибгина қабр — Иззатулла аканинг қабри эди. У^м киши Акмал акамлар Қарқаралидан кетганларидан сўнг бир йилга қолмай вафот этган эди.

— Виждон азобидан ўлди! — дейдилар Пўлат амакимлар уни эслаб.

— Суд ҳукмидан ҳам виждон ҳукми оғирроқ тегибдида, бечорага, — деб ачинадилар Акмал акамлар. — Ушанда оқсоқол: «Еқадан олган душмандан, почадан олган ит ёмон. Бу душман эмас, ит!» деб жуда тўғри айтган эдилар. Бир итлигини қилди-қилди-да. Бироқ нима учун у шундай қилди — ўзи ҳам тушунолмади кетди... Душманда виждон бўлмайди, лекин қабиҳ мақсад бўлади. Мана, масалан, виждони бўлмагани учун Ориф ҳамон ҳаёт юрибди... Агар унинг ҳам виждони бўлганда, эҳтимол, Иззатулла акадан ҳам илгарироқ кетган бўлармиди ҳаётдан кўз юмиб...

— Кўриб турасизми уни?

— Кўрганда қандоқ! Гўё ҳеч нарса бўлмагандек... Қизиги шундаки, мабодо мен тўғримда гап кетса, бирин-

чи бўлиб Ориф сўз олади. Ҳали ҳам гап бермайди одамларга. Қулоч-қулоч нутқ сўзлайди мажлисларда...

Ҳар борганимда Акмал аканинг иш столида ўша бирга ёзганимиз кундаликни кўриб, ўқиб тураман. Ажойиб гаплар бор унинг ичида. Ҳозир ўша кундаликнинг ёнига яна иккита қалин-қалин дафтар қўшилибди. Мен уларни қўлимга олиб варақлар эканман, ҳаёт саҳифаларини варақлагандек бўламан. Қани энди шу дафтарлар дурустроқ, забардастроқ бир адиб қўлига тушса-ю, каттароқ роман битилса дейман. Эҳтимол, бунни Акмал акамларнинг ўзлари ёзар...

Ажаб эмас!..

*Туркистон — Тошкент
1959 — 1961 йиллар*